

SZERDAHELYI KATALIN

***A Magyar cukoripar versenyképességének
alakulása a történelem folyamán***

***Az előregedő világ – globalizáció
és fenntartható idősödés***

KÉT TANULMÁNY

BUDAPEST

**Szerkesztette:
dr. Galántai Zoltán**

**Sorozatszerkesztő:
SIMOR ANDRÁS**

© Szerdahelyi Katalin, 2012

E kötetben két tanulmány található.

Az első a magyar cukoripari versenyképesség történetét tekinti át. Eközben megmutatja, hogy milyen tanulságokat vonhatunk le ebből a magyar gazdaság mai helyzetére vonatkoztatva: mivel járulhat ez az iparág ahhoz, hogy nemzetgazdaságunk túljusson a világ-gazdasági válság buktatóin.

A második tanulmány ismerteti a világban jelenleg létező nyugdíjrendszereket, és rámutat arra, hogy miért szükséges a teljes foglalkoztatottság feltételeit megteremtő ágazati struktúra kialakítása. Ez egyben azt is jelenti, hogy a jövő generációknak a mai-tól eltérően kell majd megtervezni életkarrierjüket.

A tanulmányokat az kapcsolja össze, hogy bár a témák eltérőek, a közgazdász végzettségű szerző azonos társadalmi megközelítésből tárgyal mindannyiunkat érintő problémákat.

Letölthető:

[\[PDF formátumban \]](#) [\[EPUB formátumban \]](#)

A Magyar cukoripar versenyképességének alakulása a történelem folyamán

1. Bevezetés

1.1. A dolgozat célkitűzése

Magyarország területének közel 70%-a alkalmas mezőgazdasági termelésre. Természeti és gazdaságföldrajzi adottságai (a nagyobb piacok közelsége révén) elvben lehetővé teszik, hogy mezőgazdasága és élelmiszeripara jelentős szerepet nyerhessen nemzetgazdaságának fejlődésében. Így időszerűnek tűnik ma, a világgazdasági válság mélypontján a hazai élelmiszeripar egyik kulcságazata, a cukoripar versenyképességének történeti vizsgálata: mikor, milyen események hatására jutott abba a helyzetbe, ahol tart, és miféle főbb tanulságokat szűrhetünk le sorsának alakulásából.

Az előre bocsátott gondolatok sorát szeretném azzal kezdeni, hogy a cukoripar jelentősége ma már messze meghaladja azt a szerepet, amelyet a köznapiság gondolkodás tulajdonít neki: a teánk, kávénk, süteményeink megédesítéséét. A szakirodalom hangsúlyozza, hogy „a jövő cukoripara a jelenleginél sokkal szélesebb skálán fog termékeket gyártani. Erre az alacsony világpiaci ár és a túlkínálat a legjobb motivátor. Ez kényszeríti a finomítókat a kitörési pontok keresésére. Ennek kézenfekvő útja a cukor vegyi és élelmiszeripari célú továbbfeldolgozása, magasabb hozzáadott értékű termék kínálása, valamint lebomló műanyagok-, alkohol-, és energiatermelés, vegyszerek, gyógyszerek, polimerek, fermentáló és enzim-szubsztrátok gyártása a vegyipar számára. Más szóval még inkább vegyipari jelleget fog ölteni a most élelmiszer-feldolgozónak számító cukoripar. Erre máris több példa van, hiszen Brazíliában, Indiában, Thaiföldön már ma jelentős a cukorfinomítók szerepe az említett termékek gyártásában, illetve az energiatermelésben. Jelenleg a szacharóz [az étkezési cukor, Sz. K.] 1,7 százaléka hasznosul az élelmiszer szektoron kívül. Ez az arány a jövőben jelentősen emelkedni fog. Az új évezredben ugyanis a szénhidrát alapú, elsősorban mezőgazdasági eredetű energiaforrások szerepe felértékelődik. Ebben, mint a második legnagyobb mennyiségben gyártott szénhidrát tömegterméknek, a szacharóznak is fontos szerep jut” (Fórián 2002: 55.).

A cukoriparunk sorsából levont tanulságokkal kapcsolatban hangsúlyozandónak látom, hogy azok csak olyan feltételezéseket jeleznek, amelyeknek célja a vizsgált ágazatban az ország gazdasági összeomlásának megakadályozása és új fejlődési pályára való állítása érdekében napjainkban hasznosítható lehetőségek felkutatása. Nem hiszem, hogy valószínűsíthető, hogy a magyar cukoripar – vagy akár a mezőgazdaság és élelmiszeripar egésze – szükségszerűen vezető szerepet játszik majd az előttünk álló történelmi korszak holnapi és holnaputáni fejlődésében.

1. 2. A versenyképesség fogalma

A dolgozatom címében szereplő versenyképesség értelmezéséhez kiindulópontként a (gazdasági) verseny fogalmát szeretném tisztázni. Chikán Attila (2005: 100.) meghatározásából indulnék ki, amely szerint „a verseny két vagy több szereplő egymással szembeni előnyszerzésre irányuló, adott szabályok közt zajló tevékenysége”. Megfogalmazása szerint az egymással versenyben álló felek célja a minél nagyobb piaci részesedés, az ezzel együtt járó magasabb profit és a biztosabb piaci pozíció megszerzése.

A versenyképesség kifejezést magát viszont a hazai és nemzetközi szakirodalom a legkülönbözőbb, nemcsak eltérő, hanem egymással ellentétes jelentéssel használja (vö. Bakács 2004). A legnevezetesebbek közül „az OECD dokumentumai és az EU hatodik regionális jelentése alapján elterjedt a versenyképesség egységes fogalma: »a vállalatok, iparágak, régiók, nemzetek és nemzetek feletti régiók képessége relatíve magas jövedelem és relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozására, miközben a külgazdasági (globális) versenynek ki vannak téve«” (idézi: Kerek & Pummer & Marselek 2004).

Érdekes ellentmondást látok az utóbbi meghatározással kapcsolatban, hiszen a versenyképességnek nem lehet kritériuma a relatíve magas foglalkoztatottsági szint tartós létrehozása, minthogy semmi köze a versenyzők egymással szembeni előnyszerzéséhez. Épp az ellenkezője az igaz: a liberális és neoliberais elvek szerint működő, profitmaximalizáló vállalatok épp azért törekednek a munkanélküliek, a foglalkozási rendszerből kihullottak magas számának fenntartására, mert létezésük – a munkavállalókkal szembeni állandó fenyegetésként – módot nyújt a munkabérek alacsony szinten tartására, s így a költségcsökkentésből származó versenyelőny növelésére (vö. Gans 1992:5-7.). E törekvés napjainkban már olyan mértékű, hogy az emberi jogokat biztosító egyezményeket is sérti (vö. Kondorosi 2004: 57 skk). Az én felfogásomban tehát a versenyképesség

a) annak a lehetőségnek a mértéke, hogy

b) valamely releváns földrajzi piacon

c) a gazdaság adott szereplője

d) mennyire képes valamely termék vagy szolgáltatás iránt mutatkozó keresletet saját kínálatával kielégíteni.

A releváns földrajzi piac „azt a területet foglalja magában, ahol az érintett vállalkozások termékek vagy szolgáltatások kínálásával foglalkoznak, ahol a versenyfeltételek elég homogének, és amely a szomszédos területektől megkülönböztethető, mert azokon a versenyfeltételek érzékelhetően eltérőek” (Gazdasági Versenyhivatal 2004).

A gazdaság adott szereplője a vizsgálat jellegétől függően más-más aggregációs szinten állhat, tehát elemezhetjük egy-egy konkrét vállalat, valamely iparág vagy akár egy egész nemzetgazdaság versenyképességét.

A szereplők versenyképessége a nullától a száz százalékig terjedhet; az utóbbi esetben versenytárs nélküli monopolhelyzete van, az érintett földrajzi piac keresleti igényeit saját kínálatával elégíti ki.

Azt a kérdést, hogy valamely gazdasági szereplő versenyképességi lehetőségeinek mértékét miként (elégtelenül parányinak vagy károsan hatalmasnak stb.) értékeljük, mindig az határozza meg, hogy milyen érdekek szemszögéből nézzük. Ez nem az értékelés relativizálását jelenti, hanem azt, hogy az egyes vállalatok érdekeit tekintve előnyös monopolhelyzet hátrányos lehet az iparág szemszögéből nézve, másfelől viszont igen valószínűnek mondható, hogy bizonyos vállalatok „természetes monopóliuma” ösztársadalmi érdekeket szolgálhat (vö. Kopányi 1993: 338-347.). Az érdekek bizonyára hierarchikusan rendezhetők, hiszen a mezőgazdaság vagy egy élelmiszer-ipari ágazat teljesítményének megítélése egészen más összefüggésbe kerül, ha az MTI (2010) legfrissebb hírére vesszük alapul, miszerint „az ENSZ élelmezési világszervezete, a FAO által készített jelentésből” az derül ki, hogy „egészen pontosan 925 millióan éheznek a világban”, és „évente 2,2 millió gyermek hal éhen”. Az ilyen problémák azonban itt nem érinthető kérdésekhez vezetnek; dolgozatomban a versenyképesség mértékét a magyar nemzetgazdaság fejlődésének érdekeit szem előtt tartva igyekszem megítélni.

1.3. Az ágazati versenyképesség és a politika

Minthogy dolgozatomban a magyar cukoriparra vonatkozó, tehát iparági versenyképességgel foglalkozom, így az országok közötti versenyképesség feltételeit érintő elméletek vizsgálatát itt mellőzhetem, így Porter (1990: 72.) rombusz/gyémánt modelljét is. Hasonló módon járhatok el Paul Krugman (1994: 31.) versenyképességi elméletével, aki szerint versenyképességről kizárólag a vállalatok esetében beszélhetünk, s így nemcsak az országok, hanem az iparágak ilyen vizsgálatát is alaptalannak tekinti. A

versenyképesség nemzetgazdasági szinten történő értelmezése Krugman szerint azért nélkülöz minden alapot, mert a nemzetközi kereskedelem révén valamennyi ország szükségképpen nyer (vö. Krugman & Obstfeld 2003: 312.).

Kidolgozott azonban Porter (1993: 27.) egy iparági modellt is, amelyet öt tényezőtől épített fel:

- a) új belépők
- b) a helyettesítés fenyegetettsége
- c) a vevők alkupozíciója
- d) a szállítók alkupozíciója
- e) az iparági versenytársak közötti vetélkedés

Itt Porter nem említi, de az országok közötti versenyképesség „rombusz modelljének” ismertetéséhez hozzáfűzi, hogy külső változóként ennek valamennyi összetevőjét befolyásolhatja a kormányzati politika vagy a külső politikai helyzet hirtelen megváltozása (vö. Lloyd-Reason & Wall 2000: XVIII.). Mások ehhez hozzáteszik, hogy az amúgy békésnek mutató gazdasági versenyképességet a katonai fölény fenyegető hatalma is igencsak növelheti (vö. Rapkin & Avery 1995: 6.).

Véleményem az, hogy egy-egy nemzetgazdaságon belül az iparágak versenyképességének két alapvető feltétele van. Ezek közül az egyik az, hogy az ország természeti adottságai lehetővé teszik-e a szóban forgó iparág nyersanyag-ellátottságát.

A másik, az előbbivel azonos súlyú feltétel az országot irányító politikai elit akarata. S itt nemcsak arról van szó, hogy a piacokon „a verseny szabályait a gazdaság belső logikája mellett az állami szinten hozott törvények határozzák meg” (Chikán 2005: 100.), hanem arról is, hogy a gazdaság belső logikája maga is olyan következtetésekből indul ki, amelyek mögött politikai döntések kiindulópontjai állnak. Ha a hatalmon levők felismerik, hogy az adott iparág meghonosítása és fejlesztése érdekében áll, akkor szubvenciókkal, adókedvezményekkel oda terelik a befektetőket, s az oktatási rendszert úgy alakítják, hogy a szükséges szakembergárda is rendelkezésre álljon. A továbbiakban ár- és adópolitikájukkal elérik, hogy a vevőknek és szállítóknak ne legyen okuk az alkudozásra, vámokkal vagy importtilalmakkal feltartóztatják a külföldi versenytársak behatolási kísérleteit, az export szubvencionálásával pedig versenyképessé teszik a hazai iparágat a külföldi piacokon. A gazdasági rendszerek kialakítása vagy reformja mindenütt, az Európai Unióban is, „politikai kérdés”, ahol a döntő nem a vevők vagy szállítók alkupozíciója s más hasonló tényezők, hanem „a politikai akarat”, amely e tényezőket hatalmi intézkedésekkel formálja (vö. Koczka 2002: 51.).

Dolgozatom egyik fő célkitűzése az is, hogy a magyar cukoripar sorsának bemutatásával érzékeltessem: ennek az iparágaknak a fellendülését vagy hanyatlását – minthogy hazánk természeti adottságai nem változtak – alapvetően mindig politikai döntések determinálták. Elegendő a politikatörténeti és gazdaságtörténeti tényeket egymás mellé helyezni ahhoz, hogy az összefüggések egyértelműek legyenek. Mindezt negatív hangsúllyal is érzékeltetni lehet, ahogyan Kapronczai István ((2003: 7.) teszi: „Agrártörténeti kutatások bizonyítják, hogy a mezőgazdaság szinte valamennyi történelmi korszakban »átpolitizált« volt. Prekonceptiók döntöttek el olyan kérdéseket, amelyekre a gazdasági folyamatok önmagukban hatékonyabban válaszoltak volna. Nem volt ez másként a mögöttünk hagyott években sem. A politika döntött, ráadásul úgy, hogy szinte soha nem volt átgondolt (és konszenzusos) agrárstratégia. A döntések vitákat gerjesztettek, a viták egymással szembefordították a politikusokat, a szakembereket, a termelőket, végeredményben az agrártársadalmat. A megosztottság vált jellemzővé. Az agrárgazdaság szereplői farkasszemet néztek egymással. Haragosan, bizalmatlanul, ellenségesen, sokszor gyűlölködve. A hátukat pedig szabadon hagyták, ahol sebeket kaptak. Egy irányba kellett volna vetniük tekintetüket.”

Kapronczai az 1989-1990-es rendszerváltástól az Európai Unióba való belépésünkig tartó időszak elemzéséből vonja le ezt a következtetést. Nem jelenti viszont ez azt is, hogy egy ideálisnak tekintett társadalmi modellben a politikának távol kell maradnia a gazdaságtól, és hagynia kell, hogy ennek folyamatai önmaguk alakítsák nemzetgazdaságok sorsát. Ez a felfogás a liberális közgazdaságtan ideológiáját tükrözi, amelyről már bebizonyosodott, hogy nem hatásos ellenszere a gazdasági világválságoknak. Ezzel szemben a szakszerű, a nemzetgazdaság fejlődésének tényleges érdekeit szem előtt tartó politikai irányítás eredményességére is találhatunk a történelemben – az agrártörténetben is – bőségesen példákat.

1. 4. Kultúrtörténeti háttér

A cukorgyártás csak a legújabb korban emelkedett a gazdaság számottevő tényezőjévé. Nyersanyaga évezredekken át a cukornád volt, melynek legősibb, i. e. 8000-ból származó leleteit az óceániai szigeteken tárták fel, s innen terjedt át Kelet-Azsián át Indiába és Perzsiába. Ezekben a magaskultúrákban kezdték i. e. 600 körül hasznosítani olyan módon, hogy sűrűre főzött levéből kihülés után cukorkristályt nyertek. A régi világ kulturális periferiáján, Európában ismeretlen volt, édesítőszerként a mézet használták. Elsőként Nagy Sándor katonái hozták belőle ízelítőt i. e. 327 körül, majd Rómában bukkant fel egy időre indiai-perzsi eredetű luxuscikként, ahol Plinius „édes indiai sóként” emlegette. Évszázadokkal később, a keresztes hadjáratok idején is a zsákmányolt kincsek körébe tartozott. A XVI. századtól, a gyarmatbirodalmak szubtrópusi-trópusi ültetvényein már jelentősebb termőterületek biztosították a cukor nyersanyagát, de – ahogyan nevezték is „teher aranyat” még nagyon sokáig csak az arisztokraták fogyaszthatták.

A forradalmi változás nyitányát az jelentette, hogy egy berlini kémikus, Andreas Sigismund Marggraf 1747-ben kimutatta: a répában is van a nádéval azonos összetételű cukor. Tanítványa és munkatársa, Franz Kari Archard alapította meg aztán 1801-ben – III. Frigyes Vilmos porosz király támogatásával – a világ első répacukorgyárát. A találmány elterjedését nagy mértékben elősegítette, hogy 1806 és 1814 között Napóleon a kontinentális zárlattal meggátolta az angol nádcukor európai forgalmazását is, viszont jelentős támogatást nyújtott a répacukor-gyártás fellendítésére. Noha Napóleon bukása után a nádcukor európai importja ismét helyreállt, kontinensünkön az 1830-as évek derekán már 400-nál több répacukorgyár működött. A magasabb cukortartalmú répa-fajták kitenyésztése és a gyártás technológiájának fejlesztése 1864 táján oda vezetett, hogy a répacukrot már a nádcukoréval azonos önköltséggel tudták előállítani. Így az európai kultúrkör fejlettebb országaiban a cukor már mindennapi közszükségleti cikké vált, és a XIX. századtól szinte napjainkig a cukorrépa a termelés közel 50%-ának alapanyaga volt (vö. Mintz 1985).

Számunkra, répacukor-termelő magyarok számára azonban fontos tudnunk, hogy „a cukor világpiaca az elmúlt 40 év alatt jelentős változásokon ment keresztül. A termelés 60 millió tonnáról 130 millió tonna fölé nőtt. A cukortermelés bővülésével párhuzamosan a nádcukor részesedése is növekedett, az elmúlt húsz évben 57%-ról 75%-ra. Tehát a világ cukorkeresletének növekményét volumenében a 80-as évek végéig fejlődő, de lényegében nagyjából állandónak mondható répacukor-termeléssel szemben a nádcukor elégítette ki” (Koczka 2002: 49.). Ennek jó oka van: az ázsiai és dél-amerikai országokban termesztett „cukornádból lényegesen alacsonyabb költségekkel állítható elő cukor, mint cukorrépából, amelyben szerepet játszik, hogy a cukornád az ültetését követően hat-nyolc éven folyamatosan aratható, lényegesen olcsóbb a munkaerő, a kisajtott növény energiatermelésre újrahasznosítható és gyakran korlátlan mennyiségű új mezőgazdasági terület áll rendelkezésre. Ezzel szemben az évente újrapetendő cukorrépa

feldolgozása átlagosan három hónapig tart, energia igényes a termelés, ezért a répacukor előállítása a történelem folyamán mindvégig csak erős piacvédelem mellett volt képes életben maradni” (Györki 2007:1-2.).

1. 5. Édesítőszer a láthatáron

A magyar cukoripar versenyképességének jövőjét vizsgálva azt is fontos tudnunk, hogy – szintén a XIX. század végétől – egyre bővül az olyan élelmiszeripari cikkek száma, amelyek konkurenciát teremtenek a cukor számára. „Az első intenzív édesítőszer a szaharin volt, amelyet 1885-ben fedeztek fel és a század elején kidolgozták az ipari gyártást. Az elmúlt 50 évben újabb és újabb édesítőszeret fedeztek fel. A cukor komoly versenytársaivá váltak az egyéb (nem szacharóz) cukrok (pl. glükóz-, fruktóz-, izoglükózszörp), a csökkentett kalóriájú, diétás édesítőszer (polifruktozánok, cukoralkoholok) és az intenzív édesítőszer (ciklamát, aszpartám, aceszulfám-K, szukralóz, alitám stb.). A különböző édesítőszer kombinálásával olyan élelmiszereket és italokat lehet készíteni, amelyek édességükben és ízhatásukban olyanok, mintha cukrot tartalmaznának, sőt, bizonyos szempontból más előnyös tulajdonságokkal is rendelkeznek” (Eszterle 2002:144.). A jövőt tekintve pedig azt is tudnunk kell, hogy „az összes édesítőszer piacából ugyan csak közel 10 százalékkal rendelkeznek az intenzív édesítőszer, de növekedésük üteme felette van a cukorénak” (Fábián 2002: 56.).

Ha e dolgozat végére érkezte az a következtetést vonnánk le, hogy a hazai cukoripar sorsa az utóbbi évtizedek eseményei miatt peccételődött meg végképp, akkor helyesebb lenne inkább azt a következtetést levonni, hogy egy olyan iparágtól veszünk búcsút, amely – ha nem is napjainkban, de hosszabb távon – világviszonylatban is vesztesre áll.

2. A magyar cukoripar fejlődésének kezdetei

2. 1. Az uradalmi cukorfőzdektől a cukorgyárakig

Hogy a magyar mezőgazdaság a répacukor-gyártás úttörői közé tartozhatott, ez német kulturális kapcsolatainknak köszönhető. Tessedik Sámuel már 1794-ben ismertette hazánkban Marggraf és Achard kutatási eredményeit, és 1796-ban sikerült répából cukrot is előállítani. A tőle kapott magvakkal indult meg a magyarországi nagybirtokon a cukorrépa-termesztés, és 1808-ban Lilién József báró birtokán, Ercsiben működni kezdett hazánk első cukorfőzdeje. Ezek száma 1835-re már 100 körülire emelkedett, s 1828-1842 között Lacsny Miklós Bátorkesziben és Nagyfödémesen két gyári méretű üzemmel lendítette fel termelésünket. Példáját csakhamar másutt is követték, de a hazai viszonyokra jellemző, hogy a rendkívül alacsony – évi 0,61 kg/fő – fogyasztás 93%-át még 1847-ben is importból fedezték.

A forradalom bukása, 1849 utáni politikai és gazdasági viszonyok tönkretették a virágzó magyar cukoripart. A magyar nagybirtokosok nem rendelkeztek elegendő tőkével az üzemek továbbfejlesztéséhez, és ezeket kénytelenek voltak osztrák bérletbe vagy tulajdonba adni, illetve bezárni. (Megjegyzendő, hogy a cukorrépat ez időben főként a szeszgyártásban hasznosították, vö. Juhász 2002: 33.). Merőben új politikai kereteket a kiegyezés teremtett: „a gazdaságtörténet (...) az I. világháborúig terjedő időszakot joggal nevezi a magyar gazdaság aranykorszakának. Ugyan a növekedés a dualizmus öt

évtizede alatt nem volt sem egyenletes, sem válságoktól és megtorpanásoktól mentes, mégis a Monarchia idején a magyar gazdaság európai mércével mérve is gyorsan fejlődött, a kibocsátás évi 4% körüli tempóját tekintve csak Németország előzte meg hazánkat. Ezzel a tartós és viszonylag gyors növekedési ütemmel megkezdődött az öröklött lemaradás behozása, Európa és a világ legfejlettebb régiójához, az ún. centrum-országokhoz való felzárkózás” (Honvári 2006:11.). A magyarországi termelést addig hátráltató cukoradó-törvény 1888-as megváltoztatásával ebben az iparágban is új fellendülés következett, néhány év leforgása alatt a cukorrépa vetésterülete megkétszereződött. Az osztrák monopolhelyzetet megszüntette a magyar és a német tőke; az előbbi érdekeit igen hathatósan képviselte az 1894-ban alakított Magy.ír Cukorgyárosok Országos Egyesülete.

2. 2. Magyarország mint cukorhatalom

Az ágazat termelése a legkorszerűbb technika birtokában indult meg: „mivel a hazai ipar a speciális cukorgyári berendezéseket többnyire nem gyártotta, azokat zömmel külföldről szereztek be. A gépeket a cukorgyári berendezések előállításában élen járó cseh gépgyárak, a prágai Breitfeld, Danek Co., az Első Brünni Gépgyár Rt., kisebb részben a budapesti Nicholson és Fia, az Egger B. és Társa, valamint a Höcker Testvérek cége szállította” (Szabó & Tóth 2002: 115.). A kivitelezési munkákat is prágai szakemberek részvételével irányították, és a kezdeti munkásgárda soraiban szintén sokan voltak a csehek.

„Ebben az időben egyébként Magyarországon cukorgyár-alapítási hullám volt – írja Molnár Tibor (2002: 63.) –, és országunk »cukorhatalomnak« számított. Az ország éves termelése a század első évtizedében elérte a 600.000 tonnát, ami a világ akkori teljes cukortermelésének (nádcukorral együtt) 3,1 %-át, míg a répacukor termelésének 6,6%-át tette ki.” Az I. világháborúig 31-re nőtt a korszerű technikai fejlődéssel lépést tartó cukorgyáraink száma, s ezek termelése az 1890-es évektől már meghaladta a hazai fogyasztást, noha ez 1913-1914-ben évi 7,84 kg/főre emelkedett. Kiterjedt exportja nemcsak a balkáni államokban és Törökországban, hanem – Portugáliáig terjedően – a nyugat-európai országokban is piacokat hódított; a répacukor világtermelésének több mint huszadrészét Magyarországon termelték (Bene 1928: 484.).

A világháború kitörése viszont előbb felvásárlási lázat robbantott ki, majd a munkaerő tömeges kiesése nyersanyaghiányt és ellátási zavarokat, inflációs áremelkedést okozott (vö. még Wiener 1902; Csorna 1979; Bence & Koroknai 1989:11-50; Vrabecz 1990: 7-8.).

2. 3. A csapások sorozata: Trianon, világválság, II. Világháború

A trianoni békediktátum a magyar gazdasági rendszerre tett megsemmisítő hatásán túl, különösen katasztrofális helyzetbe taszította cukorgyártásunkat. Ilyen üzemeink közel kétharmada az elcsatolt országrészekre esett, s így számuk 12-re csökkent, ráadásul a hagyományos cukorrépa-termő területeinket is elvesztettük. Emiatt a nagycenki gyár kénytelen volt beszüntetni működését, s 1924-ig a nyersanyaghiány a többi üzemben sem tette lehetővé a folyamatos termelést. Ennek mennyisége mégis meghaladta a belső piac felvevő képességét, minthogy az elszegényedés következtében az ország cukorfogyasztása a háború előttiének felére esett vissza. Az 1923-ban meginduló export bevételei még az önköltséget sem fedezték, de nem lehetett leállítani, minthogy az országnak szüksége volt a devizára; így lett „az élelmezési ipar kivitt gyártmányainak

közel egynegyed része (23%), a cukoripar munkájának eredménye” (Bene 1928: 482.).

Az 1945 utáni helyzet megítéléséhez fontos kiemelni, hogy a cukorrépa-termesztés, miként a Trianon előtti időkben, ezt követően is mindig elsősorban a nagybirtokokon folyt. Noha ezek az ország termőterületének csak 1/3-át tették ki, a cukorrépa-termés 63,3%-a innen származott, a másik 1/3 tulajdonában levő középbirtokosság 27,4%-ot termelt, a maradék földterületen osztozó kisbirtokosság pedig mindössze 9,3%-ot (vö. Bence & Koroknai 1989: 54.). Mindez nem véletlen: „A háború előtti nagybirtokok és nagygazdák területén a cukorrépa-termesztés már egy viszonylagos gépesítettségi szintet elért. Az őszi mélyszántást gőzekével vagy traktorral segítették, a betakarításnál több helyen megjelentek a különböző fejező és répatest kímélő gépek. A nagybirtokon a szerveztrágya mellett a talajerő fenntartásának igen fontos kelléke volt a műtrágya, míg a kisbirtokon kevés, vagy semmi műtrágyát nem használtak” (Angelí 1997: 45.).

Alighogy kezdte magát újjászervezni a magyar gazdaság, 1929-ben kirobbant a gazdasági világválság, melynek hatására – a „túltermelést” csökkentendő – nemzetközi egyezményekben korlátozták az országok cukorexportját is. Ez természetesen mezőgazdaságunkat is súlyosan visszavetette. „Az 1931 évben megjelent a cukorrépa-termelést szabályozó törvény, melynek értelmében 18,5%-kal csökkenteni kellett a répatermő területet. Azonban az értékesítési gondok miatt a gyárak további csökkentéseket határoztak el. A radikális csökkentés hatására a répatermő terület 1932-ben az előző évinek az 58%-ára, az átvett répa pedig az előző évi mennyiségnek a 69%-ára esett vissza” (Bajzáth 1991: 17-18.). Elgondolkoztató, hogy ugyanakkor, amikor a válság évei alatt 30 millió ember egyévi ruházkodására és táplálkozására elegendő fogyasztási cikket „eladhatatlan fölöslegként” egyszerűen megsemmisítettek, világszerte évenként több millió ember éhenhalt (vö. Kindleberger 1984).

Az ezt követő II. világháborús konjunktúra a magyar cukorgyártást is hatalmas mértékben fellendítette. E gyárak már elektrifikált üzemek voltak, és energiaszükségletüket saját turbógenerátorokkal állították elő (Schottner 1992: 114-115.). 1941/42-es csúcán a megtermelt cukor mennyisége 199 ezer tonna volt, több mint kétszerese az 1937/38-as 99,8 ezer tonnának. Minthogy ez a belföldi fogyasztást erősen korlátozó cukorjegyrendszer bevezetésével is együtt járt (a havi fejadag 1941-től Budapesten 1 kg, a törvényhatósági! városokban 1/2 kg, egyebütt 30 dkg volt), ez az export növekedését célozta. Nemzetgazdasági haszon viszont ebből nem származott, minthogy Magyarország belépett a háborúba, s így devizabevételeit a hadiipari fejlesztésre kellett fordítania (vö. Csorna 1979; Bence & Koroknai 1989; 56-57.).

Az 1990-es rendszerváltás utáni helyzet megítéléséhez megjegyezném, hogy ekkori cukorgyáraink – egyetlen kivétellel – magyar tulajdonú részvénytársaságok voltak (Schottner 1992: 114.).

3. A magyar földkérdés problémája

3. 1. A földosztás

Az 1944. december 21-én, 9 napos előkészülettel, sebtében összeült Ideiglenes Nemzeti Kormányának a győztesek által reá kötelezően kirótt penzumokon túl (fegyverszünet a Szovjetunióval, hadüzenet a németeknek, 300 millió dollár hadikárpótlás kifizetésének vállalása) egyetlen lényeges intézkedése az volt, hogy 1945. március 15-én, tehát még a harcok befejezése előtt, rendeletileg előírta a 100 holdnál nagyobb birtokok felosztását a

szegényparasztok között. Ezt az intézkedést mindmáig legtöbbször úgy szokás emlegetni, mint a XX. századi Magyarország legégetőbb problémájának megoldását, a magyar parasztság évszázados álmának megvalósulását. Olyan reformot, amelyet egyetlen számottevő korabeli politika-társadalmi erő sem ellenzett, s amelyet még a gyakorlatilag teljes földvagyonát elvesztő katolikus egyház (Mindszenty Józseffel az élén) is támogatótt.

Ehhez a rendszerváltás óta csak azt szokás hozzátenni, hogy a földosztást szovjet instrukcióra, a kommunista párt nyomására hajtották végre (ezért is követelték magukénak a földművelésügyi tárcát), azzal a – mint az első választáson kiderült, hiú – reménnyel, hogy így maguk mellé tudják állítani a parasztságot. Kritikaként pedig legfeljebb azt írják, hogy a földosztó bizottságokat nem pártatlan tagokból, hanem mindenütt a földigénylőkből állították össze, s ezek feladatukat elsietetten, helyenként órák alatt bonyolították le, nem egy helyen erőszakkal, a rendelkezéseket is felrúgó önkénnyel. Volt, hogy az igénylők csak akkor kaphatták meg jussukat, ha beléptek a kommunista pártba. Az Ideiglenes Kormányoknak természetesen semmi lehetősége nem volt a törvényesség betartására, és a jogtalanul elvett földek visszaperlése később is lehetetlennek bizonyult. Jóllehet az 1945 novemberében tartott választásokat abszolút többséggel (a szavazatok 57,03%-ának megszerzésével) a Független Kisgazdapárt nyerte meg, ennek földművelési minisztere, Kovács Béla hiába tervezte a túlkapások felülvizsgálatát, a kommunista fenyegetőzések elől meghátráló miniszterelnök, Nagy Ferenc leváltotta (vö. Csonka 1981: III. Rész).

3. 2. A 3 millió koldus országa

A földosztással megoldani vélt probléma kiindulópontja az. volt, hogy a két világháború közötti időkben az ország kilencmilliós lakosságának fele földművelésből élt, de a termőterület egyharmada nagybirtok, másik harmada középbirtok volt, s csak a maradékon osztoztak a törpebirtokosok. Ez utóbbiak pedig a földnélküli cselédekkel, napszámosokkal, kubikosokkal együtt a lakosság egyharmadát tették ki. Ezért nevezték aztán a Horthy-korszakot a „hárommillió koldus országának”.

E korszak valamennyi jobbító szándékú társadalmi mozgalma a földosztást tekintette a magyar társadalom legfontosabb reformjának. Maga a kormányzat sem állt mereven a földosztás elképzeléseivel szemben. 1920-ban, első miniszterelnöksége idején Teleki Pál éppenséggel 200 ezer parasztot juttatott földhöz. Az ilyen reformok csődje azonban már ekkor megmutatkozott; a törpebirtokok a modern mezőgazdaság viszonyai között életképtelenek. A parasztok többsége tehát a nyomor elől menekülve eladta a kapott földet, és a biztosabb megélhetést választva visszament cselédnek a nagybirtokokra. Hasonló kormányzati tervek később is fel-felbukkantak, mígnem a háború véget nem vetett a megvalósításukkal való kísérleteknek.

3. 3. A dán példa

A nincstelen magyar parasztság felemelésének törekvéseit a legnemesebb szándékok vezették. Ám az igazi probléma nem az volt, hogy hazánkban 3 millió koldus nyomorgott, akik között igazságosan fel lehetett volna parcellázni a termőterületeket, hanem az, hogy az ország kilencmilliós lakosságának fele földművelésből élt. A XX. századi viszonyok között pedig egy ország – legyen földterülete bármilyen alkalmas a mezőgazdasági termelésre – képtelen korszerű életszínvonalon eltartani ekkora paraszti tömegeket.

A népi írók követendő példaként megjelenített állama Dánia volt, ahol a feudális rendszer megdöntése óta valóban nem léteztek 500 holdnál nagyobb földbirtokok, és a paraszti gazdaságok döntő többségét 5-20 holdas kisbirtokok, illetve 20-50 holdas középirtokok tették ki. Csakhogy a magyarországi földosztás legradikálisabb végrehajtása esetén is legfeljebb 5 holdas vagy ennél kisebb parcellákhoz jutott volna a szegényparasztság, azaz olyan törpebirtokokhoz, amelyek nem alkalmasak ökonomikus gazdálkodásra. Nem volt szó továbbá ezekben az összehasonlításokban arról, hogy a dán földbirtokrendszer, amely addig a magyarhoz hasonlóan szemes terményeket termelt, a XIX. század közepén teljesen összeomlott. A kivezető utat úgy találták meg, hogy – kis országról lévén szó, szinte monokulturális jelleggel – áttértek a tejtermelésre és a termelői szövetkezetekben történő vajfeldolgozásra. Saját szövetkezeteik gondoskodtak a tejtermékek exportjáról is, ahol egyedülálló lehetőséget nyújtott számukra az, hogy Anglia a teljes vajkiviteltükét átvette (vö. Vekerdi 2007). Magyarország aligha léphetett volna ilyen útra.

Ezt az utat egyébként a dánok sem követték már sokáig, hiszen a XX. század második felétől az európai kultúrkörben effajta gazdaságok már nem léteztek. A fejlődés napjainkra oda vezetett, hogy a dán lakosságnak is mindössze „3-4 százaléka dolgozik a mezőgazdaságban. A mezőgazdasági termelés egyre inkább koncentráliódik, hatékonysága pedig nő. A farmergazdaságok száma 1960-ban még 196 ezer volt, ami 1990-re 77 ezerre mérséklődött, 2000-ben csupán 57 ezer. Eközben a részfoglalkozású gazdák száma folyamatosan nő, így jelenleg az összes gazdálkodó kétharmada részfoglalkozású farmer. Ugyancsak a koncentráció jelei észlelhetők az átlagos farmméret esetében is: 1960-ban 16 hektár, míg 2000-ben 45” (Szeremley 2006; egy hektár 1,7377 katasztrális holdnak felel meg.) Ennek megfelelően pedig a mezőgazdaság és az élelmiszer-feldolgozó ágazat is csupán 21%-át teszi ki teljes dán exportnak, a többi – import nyersanyagokból készített – gép és jármű, vegyipari termék (vö. Beke 2009: 67.).

3. 4. A magyar cukorrépa-termelés összeomlása

Az 1945-ös földosztás hazánk földterületének több mint egyharmadát érintette; a földosztó bizottságok 5,6 millió hold földet vettek igénybe, azaz az összes földterület mintegy 35%-át. Ebből 57%-nyit politikai okokra hivatkozva elkoboztak s 43%-nyit (végül ki nem fizetett) kártalanítás kilátásba helyezésével sajátítottak ki. A reform meghirdetése után 750 ezren jelentkeztek igénnyel és 642 ezren kaptak 5,1 hold vagy ennél kisebb földet. A földhöz juttatottak 90 százaléka minden gazdálkodási tapasztalat nélküli cseléd volt.

„A földosztás – írja Kovács János (2005: 223.) – politikai, mintsem gazdasági megfontolású volt. Közvetlen célja, az élelmiszer termelés és ellátás megindítása, a fellépő hiány gyors pótlása, a lakosság lekötése volt. Ugyanígy politikai célt szolgált a széles rétegek földéhségének az enyhítése, a nagybirtokrendszer szétzúzása. Hogy gazdaságilag nem volt célszerű lépés, arról árulkodik, hogy a kialakult birtokszerkezetben az életképes 20-50 holdas gazdaságok a teljes területnek csupán 15%-át foglalták el, és a gazdálkodók teljes számának 3,4%-át tették ki (ugyanezen értékek a földreform előtt 13,5 és 4,5%). A gazdálkodók 86,9%-a 10 holdnál kisebb területtel rendelkezett. Ezzel a szerkezettel már a századfordulón sem lehetett volna boldogulni.”

Ha e súlyos megállapításokat közelebről megvizsgáljuk, akár enyhéknek is mutatkozhatnak. Szövegének következő bekezdésében maga Kovács János is hozzáteszi: „A gyűlölt hadigazdálkodás megszűnt, viszont fennmaradt a mezőgazdasági beszolgálási kötelezettség. Ennek megfelelően minden gazda 1945. május 31-ig köteles volt a szükségletén felüli terményt beszolgáltatni. Gabonából 45 kg, burgonyából 25 kg,

hüvelyesekből pedig 6 kg volt a megtartható termelői fejadag. Kellett az élelmiszer a városi lakosság ellátására, továbbá megindult a jóvátételi kötelezettségek teljesítése. Nehezítette a helyzetet a szovjet hadsereg élelmiszer- és terményrekvirálása is.” Az élelmiszerellátás terén a hiány gyors pótlásából semmi nem lett, a háborús jegy rendszert a kormány még esztendőig, 1949 szeptemberéig fenntartotta, sőt, a közellátás összeomlása miatt 1951 januárjától decemberéig ismét visszaállította.

Minthogy a földosztás előtti cukorrépa-termelés 63,3%-át nyújtó nagybirtokokat felszámolták, ezt követően a répa termesztése a termőterület 21%-át kitevő középirtokokon folyt, és a terület 79%-án a termesztés a 0,1-0,3 hektáros törpebirtokokra hárult. Ez azt jelentette, hogy a földmunkákat gépek helyett ismét kézi erővel kellett végezni, a kielégítő termést biztosító műtrágyázásról pedig szó sem lehetett. Ráadásul pedig a földhöz juttatott törpebirtokosok semmiféle répatermesztési szakértelemmel nem rendelkeztek. így állt elő az a helyzet, hogy 1945-ben „ugyan rendelettel írták elő, hogy 100 ezer kát. holdon (57,5 ezer ha) termesszenek cukorrépát, bevetésre már csak 59 ezer hold került, de az igen kedvezőtlen időjárás, a másodvetésre elégtelen vetőmagmennyiség, a gyenge talajelőkészítés és a szakszerűtlen növényápolás következtében is mindössze 26 ezer holdról lehetett a termést betakarítani. Az ismertett okok miatt is a termésátlagok alig valamivel több, mint a felét tették ki az 1930-as évek hozamainak. () Az év végével () csak 55 ezer tonna répa került be a gyárakba, s a megtermelt 6400 tonna cukor a korábbi évek fogyasztása alapján megállapított szükségletnek mindössze 5%-át fedezte, és a lakossághoz csak hatósági közellátás – a jegyrendszer – révén jutott el cukor. A hazai gyárak ennek a többszörösére lettek volna képesek – a háborús károk összességében nem voltak túlzottan nagyok – de kapacitásuk töredékével működtek, sőt az ország 12 cukorgyára közül három üzemem kívül is állott” (Bencze & Koroknai 1989:109.).

Míg a korábbi nagybirtokok természetesen maguk gondoskodtak termelési feltételeik megteremtéséről, a földosztás után a cukorgyáraknak kellett vállalniuk azt a feladatot, hogy a törpebirtokosokat rávegyék a répatermesztésre, és gondoskodjanak arról is, hogy képesek legyenek vállalásaik teljesítésére. Ha nyersanyaghoz akartak jutni, az ő nyakukba szakadt „a sok tízezer, de a gyárak körzetében is sok ezer kistermelő megszervezése, ellátása vetőmaggal, gépekkel, műtrágyával, növényvédőszerrel”, márpedig „a vetőmag döntő többségét amerikai és nyugat-európai országokból kellett beszerezni” (Bencze & Koroknai 1989: 112.). S hiába dolgoztak mindezen teljes erőfeszítéssel, a földosztás hosszú esztendőkre meghatározta az iparág sorsát: „a cukoripar azért nem tudta termelési feladatait a 40-es évek végén teljesíteni, mert nem volt elegendő cukorrépája” (Angeli 1997: 45.).

A gyáraktól kapott vetőmag, műtrágya stb. ugyanis nem tudta pótolni a cukorrépa-termesztéssel azelőtt sosem foglalkozó kis- és törpebirtokosok szakértelmének hiányát. Ebből pedig az következett, hogy a gyáraktól kapott támogatás vonzereje hiába növelte évről évre a répatermesztésre vállalkozók számát és a bevetett földterület nagyságát, a művelés hiányosságai miatt a termésátlagok olyan alacsonyak voltak, hogy a termés-mennyiség még 1947-ben is alig valamivel haladta meg a háború előtti (Bencze & Koroknai 1989: 113.):

Év	Termésátlag (k. hold/t)	Termésmennyiség (t)	Bevetett terület (k.hold)
1931-1940	11,8	964 900,0	8 426

1945	6,7	177 485,6	26 412
1946	5,5	515 865,5	93 454
1947	7,2	1 158 873,3	160 509

Ami – ha választott szempontunk, a nemzetgazdaság érdekei felől nézzük – elképesztő kárt okozott, hiszen az 1947-es termésmennyiséghez kb. 20-szor nagyobb termőföldet kellett felhasználni, mint 1931-1940 között, s elgondolható, mekkora haszontól esett el az ország azzal, hogy ezt az óriási területet a mezőgazdaság más ágazatai elvesztették.

4. A tervutasításos cukoripar

4. 1. Az államosítás

Az 1945 és 1947 közötti időszakban a szovjet megszállók hatalmára támaszkodó kommunista politikusok minimálisra csökkentették a Kisgazda Párt befolyását, a többi nagyobb párt irányítását pedig saját embereik kezébe juttatták. Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon így a szavazatok legnagyobb számát, 22,25%-át tudták megszerezni. S jóllehet miniszterelnökké a kisgazda Dinnyés Lajost neveztek ki, aki 1948. december 10-ig töltötte be ezt a – merőben formálissá tett – tisztséget, az ország teljhatalmú irányítása Rákosi Mátyás kezébe került (aki mellett Gerő Ernő és Farkas Mihály állt a hatalom csúcsán).

A Rákosi által „a fordulat évének” nevezett 1948-as esztendő legradikálisabb rendelkezéseinek egyike az volt, hogy – a bányák és a 4 legnagyobb nehézipari vállalat 1946-os kisajátítása után – állami tulajdonba vettek minden olyan üzemet, melyben a foglalkoztatottak száma elérte a 100 főt. 1949 decemberében aztán a tíznél több munkást foglalkoztató üzemeket is államosították.

Ami a cukorgyárakat illeti, ezek államosítását Bencze Géza és Koroknai Ákos (1989: 115-116.) így ismerteti: „Az államosítással létrejött »nemzeti vállalat«-ok termelésének közvetlen irányítására, a tulajdonosi jogok érvényesítésére és a vállalatok termelésének összehangolására 1948. májusában létrehozták az iparigazgatóságok rendszerét. A cukorgyárak a pénzügyminisztérium felügyelete alatt létesült cukoripari igazgatósághoz tartoztak, s ezzel tulajdonképpen végképp elvesztették önállóságukat. () Az államosítás időszakában a hazai cukorgyárak a hagyományosan kialakult gyártási technológiájukkal állították elő a cukrot. Korszerűsítő beruházásról, gyártásfejlesztésről ekkor még szó sem lehetett, a hároméves tervben [1947-1949, Sz. K.] kitűzött céljuk a háborús károk maradéktalan felszámolása és a háború előtti cukortermelés mennyiségi túlszárnyalása volt. (...) A hároméves terv időszakában kedvezően alakult általában az élelmiszeripar, s ezen belül is különösképpen a cukoripar helyzete. Az 1947. évi kedvező répatermés már meghaladta a második világháborút megelőző időszak mennyiségeit, s ez tovább növekedett a következő évben. A megtermelt cukorból már önellátó lett az ország, sőt a hatósági elosztás rendszere mellett már kisebb készleteket tartalékolhattak s tett ez már lehetővé 1949-ben mintegy félszáz ezer tonnányi exportot is. Nézzünk néhány országos adatot:

Év	Feldolgozott (c.répa/t)	Termelt (cukor/t)	Munkás (létszám)-
1937-1938	767 000	99 900	9623
1948	1 637 900	218 600	7272
1949	1 592 100	143 120	5215

Észrevehető, hogy az ismertetés ellentmond a hozzá függesztett táblázat adatainak. Mert jöllehet a feldolgozott cukorrépa mennyisége 1949-ben alig valamivel kisebb az 1948-asnál, az ebből előállított cukor viszont tetemesen, 75 480 tonnával kevesebb. S ha ebből még mintegy félszázezer tonnát exportált is a kormányzat, akkor ez azt jelenti, hogy az ország úgy lett önellátó, hogy a hatósági elosztás nem adott az embereknek elegendő cukrot. Igen figyelemre méltó az is, ha Bencze Géza és Koroknai Ákos korábban már idézett, a termésátlagokat bemutató táblázatából (1989: 113.) a 3 éves tervre vonatkozó adatokat is szemügyre vesszük:

Év	Termésátlag (k.hold/t)	Termésmennyiség (t)	Bevetett terület (k.hold)
1931-1940	11,8	964 900,0	8 426
1947	7,2	1 158 873,3	160 509
1948	9,1	1 770 933,0	194 608
1949	6,7	1 233 706,8	184 963

Ebből kitűnik ugyanis, hogy 1949-ben a termésátlag rekordmennyiséggel, 2,4 tonnával romlott az előző évihez képest, s még az 1947-esnél is lényegesen gyengébb volt.

4. 2. A tervutasításos rendszer

Az a fenti megjegyzés, hogy az államosítással a cukorgyárak „végsőképp elvesztették önállóságukat” úgy értendő, hogy termelésüknek a tervutasításos rendszerhez kellett igazodnia. A továbbiakban a (szovjet mintára már 1947-ben létrehozott) Országos Tervhivatal feladata lett, hogy a nemzetgazdaság egészére kiterjedő, részletes, évi és vállalati bontásban előírt ötéves gazdálkodási terveket dolgozzon ki, s végrehajtásukat – miután a parlament ezeket törvényerőre emelte – ellenőrizze. E tervek pontosan előírták, hogy az egyes üzemek milyen beruházási, pénzügyi, áru-, nyersanyag-, energia-, munkaerőforrásokhoz juthatnak, és ezekkel milyen áruból, milyen választékban, minőségben, mennyiségben termeljenek. A „túlteljesítés” azonban érdemnek, sőt, a vezetés számára ajánlatosnak számított. Az a tény, hogy ezeket a terveket az országgyűlés törvénybe iktatta – miként Kovács János (2005: 229.) hangsúlyozza – „arra szolgált, hogy aki ellenáll, vagy nem tud teljesíteni, az nem érdeket képvisel, vagy rossz gazdálkodó, hanem törvénytörő. Ellene tehát a törvény szigorával lehet és kell fellépni.”

E tervek előírásait nem szakemberek, hanem a gazdasági kérdésekhez nem értő politikusok határozták meg, a moszkvai utasításokat követve, illetve azokat „túlteljesítve”. A legfőbb utasítás pedig úgy szólt, hogy azonnal fel kell készülni a III. világháborúra, mely bármelyik pillanatban kitörhet. Magyarországot tehát át kell építeni „a vas és acél országává”, fel kell fejleszteni a hadiiparhoz szükséges bányászatát, kohászatát és acéliparát, nem törődve azzal, hogy ehhez sem nyersanyaga, sem olcsó energiája nincsen. Az 1949 decemberében elfogadott, s az 1950-1954 közötti időszakra szóló első ötéves terv ennek megfelelően már az eredetileg sem volt ökonomikusnak nevezhető (a kötelező teljesítés közben raktárszámra termelték az eladhatatlan áruk tömegét), de amikor 1951-ben a pártvezetés úgy döntött, hogy ennél többet kell teljesíteni, a tervszámok felemelése közgazdasági abszurdummá, teljesíthetetlenné is vált: az ipari termelés évenkénti növelését 25,4%-ban, a mezőgazdaságét 9%-ban írta elő.

Míthogy a vállalatok vezetői képtelenek voltak ezeket az utasításokat végrehajtani, a legfontosabb célnak rendelték alá mindent, a termelés növelésének. Kapkodó rögtönzésekkel, ésszerűtlen pazarlással vagy éppenséggel az adatok meghamisításával érték el a mennyiségi mutatókat. Ilyen módon pedig az ország 1952 végére olyan csőd szélére került (ebben ez esztendőben 472 alkalommal módosították a tervet), hogy a pártvezetés az 1953-as júliusi országgyűlésen kénytelen volt beismerni a gazdaságpolitika elhibázottságát.

Mindez természetesen áll a cukorgyárak termelésére is, azzal a körülménnyel súlyosbítva, hogy berendezéseik az 1950-es évek elejére már teljesen elhasználódtak és elavultak, de a nehézipari beruházások miatt itt, miként a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban általában, fejlesztésről szó sem lehetett. Sőt, 1951-ben a cukoripar már a működéséhez elegendő szén se kapott, arra utasították, tüzeljen pakurával, a kőolaj-finomítók egyik melléktermékével, ami viszont tönkretette a berendezéseket (vö. Schottner 1952: 125.). így állt elő az a helyzet, hogy az élelmiszerellátás már 1951-ben olyan mélypontra zuhant, hogy az alapvető cikkeket, köztük a cukrot ismét jegyre adták. S jóllehet az év végén a jegyrendszert megszüntették, a helyzet tovább romlott: míg gyáraink teljesítménye az 1951-1952-es gazdasági évben 29 922 vagon cukor volt, 1952-1953-ban a felénél is jóval kevesebbre, 13 195 vagonra zuhant vissza (Bencze & Koroknai 1989: 121.).

4. 3. A beszolgáltatás

Ennek okait a gyárakon belüli, fent említett problémákon túl akkor lelhetjük fel, ha a cukorgyártás alapanyagát szolgáltató cukorrépa-termesztést is szemügyre vesszük. Itt az hozott radikális fordulatot, hogy 1949-től, a II. világháborús viszonyokhoz hasonló, de annál sokkal radikálisabb beszolgáltatási rendszert vezetett be a pártállami vezetés. Ennek szigorú végrehajtására 1952. január 1-én egy külön Begyűjtési Minisztériumot is létrehoztak. A rendszer lényege az volt, hogy attól függően, mekkora birtokkal rendelkezett, meghatározott terményekből minden parasztnak kötelessége volt előírt mennyiséget inkább csak jelképes, a piacinál jóval alacsonyabb, rendszerint az önköltséget sem fedező áron átadni az államnak. Az így nyert hasznot a nehézipar fejlesztésére fordították.

Az intézkedés általánosan is parasztellenes volt, de az 5 holdas törpebirtokokon felüli kis- és középbirtokok tulajdonosai ellen kifejezetten „osztályharcos” támadást indított. A holdak számához igazítva ugyanis progresszíven emelkedett a kötelezően beszolgáltatandó termény mennyisége: egy 10 holdas birtokosnak már 1,6%-kal többet kellett beszolgáltatnia, mint az 5 holdasnak, a 25 holdasnál a szorzószám 3,8-ra, 80 hold fölött pedig 4,2-re emelkedett. A 25 holdnál nagyobb földön gazdálkodó középbirtokosokat

„kuláknak” bélyegezték, rendőrségi zaklatással, internálással vagy bebörtönzéssel sújtandó osztályellenségnek.

E kifosztás olyan mértékű volt, hogy 1952-1953 fordulóján a parasztság 2/3-ának, kb. 800 ezer családnak nemhogy vetőmagja, de még kenyere sem maradt, s ugyanekkor 400 ezer parasztot ítétek el azért, mert nem tudta teljesíteni beszolgáltatási kötelezettségét.

4. 4. A szövetkezetek betiltása és a „rendes szocialista közös földművelés”

A másik, a mezőgazdasági termelést szintén megrázkódtató esemény a szovjet típusú szövetkezetesítési kampány kezdete volt 1948 nyarán. Kovács János (2005: 225.) ezt a következőképpen foglalja össze: „A szövetkezeti mozgalom háború előtt megindult, már 4 ezer körül volt a mezőgazdasági jellegű szövetkezetek száma (1500 hangya szövetkezeti tagszervezet, 970 tejszövetkezet, 943 falusi hitelszövetkezet, különböző gépszövetkezetek stb.). Jól haladt a bérlő szövetkezetek – több termelő összeállva együtt bérelt, és közösen művelt meg nagyobb összefüggő területet – szerveződése is. A megalakuló termelőszövetkezetek ezek mintáját vették alapul. Erre ösztönözte őket, hogy a volt uradalmi földet felosztották ugyan, de a gazdasági épületeket csak együtt tudták hasznosítani. A rendelkezések erre egyébként lehetőséget biztosítottak. Termelőszövetkezeteket ebben a kezdeti szakaszban szinte kizárólag csak az új földhöz jutottak alakítottak, akik felszerelés hiányával küszködtek és nélkülözték a szükséges ismereteket is. 1947/48 fordulóján a földműves szövetkezeti tagság birtokában volt az ország szántóterületének közel 30%-a, a rétek 42%-a, a szőlőterületek 12,5%-a, az öntözőberendezések tekintélyes része. Ezen túlmenően 160 szeszgyár, 228 malom, 210 egyéb mezőgazdasági üzem. Több ezer kovács- és bognárműhely, szikvíz- és egyéb szolgáltató kisüzem, továbbá 7 ezer traktor és 6 ezer cséplőgép került a szövetkezetek birtokába. 1947 végén a szövetkezeteknek 600 ezer körüli tagja volt, de a mezőgazdasági keresők 30-40%-a kötődött valamiféle formában a szövetkezetekhez. Az adatok azt mutatják, hogy a földrendezés után a szövetkezetek valóságos gazdasági hatalommá lettek, és úgy látszott, hogy kibontakozásuk útján indul meg a fellendülés a mezőgazdaságban. A társadalom kezdett ráhangolódni a régi folytatásaként, önszerveződéses alapú szövetkezeti társadalom létrejöttére, a koalíciós pártok szövetkezeti minisztérium szervezéséről tárgyaltak. Összeegyeztethetetlen volt viszont az önszerveződés gyakorlata a 45-ben Moszkvából hozott agrárprogram stratégiai céljaival, így a kommunista párt erélyesen lépett fel ellene.”

Rákosi Mátyás is kijelölte, hogy 3-4 éven belül a teljes »magyar parasztság 90%-a rendes szocialista közös társas művelésben művelje földjét« (Kovács 2005: 227). Ez nem sikerült ugyan, de „1949 végére 1.367 újonnan létrehozott termelőszövetkezet (vagy termelőszövetkezeti csoport – TSzCs) működött, számuk 1953 közepén már 5.224-re emelkedett, tagjaik száma pedig 36 ezerről 376 ezerre ugrott fel. Elsősorban a törpebirtokosok és az agrárproletárok léptek be.” Az okok egyike nyilván az lehetett, hogy „A hatalom újból »elfeledkezett« az eredményes termelőmunka feltételeiről gondoskodni, és 1953 közepére nyilvánvalóvá vált a kalandorság. A termelőszövetkezetek 20-50%-kal termeltek kevesebbet, mint az összehasonlíthatatlanul nagyobb terheket viselő egyéni gazdálkodók. A bajt látva tagosítás jelszavával elvették az egyéni gazdálkodók földjét, és a szövetkezetnek adták át, hogy javuljon az általuk használt föld minősége, illetve a nagyobb földrészek művelése a gépesítéssel olcsóbbá váljon. 1950-53 között 4 ezer feletti tagosítási eljárás zajlott le, és 4 millió hold földet érintett. Többet tehát, mint a földosztással magánkézbe adott területek mértéke” (Kovács 2005: 228.).

A beszolgáltatás-kulákküldözés és a termelőszövetkezetesítés terrorjának hatására

viszont óriási méreteket öltött a parasztság menekülése a városba, az iparba; 1949 és 1953 között 1,5 millió holdat hagytak el a földművesek (vö. Erdmann 1992; Závada 2007).

Ilyen összefüggések között kell tehát értelmeznünk az országos cukorrépa-termelés adatait (Bencze & Koroknai 1989:121.), amelyek szintén világosan mutatják a már 1952-ben hatalmas visszaeséssel jelentkező válságot:

	1950	1951	1952
Vetésterület (ezer kh)	195,1	205,5	195,1
Termésátlag (q/kh)	84,0	132,0	67,0
Termésmennyiség (ezer t)	1639,6	2712,0	1307,5

Ami magától értetődően nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a cukorgyárak termelésének szintén a felénél is jóval kevesebbre kellett visszazuhannia.

4. 5. Az „új kormányprogramtól” a forradalom leveréséig

1953 március elején meghalt Sztálin, és a szovjet vezetés élére az év szeptemberéig Georgij Malenkov került, akit ezt követően Hruscsov fokozatosan háttérbe szorított, de 1955-ig, mint a minisztertanács elnöke a legbefolyásosabb politikusok egyike maradt. Malenkov új gazdaságpolitikai programmal lépett fel, amely a nehézipar egyoldalú fejlesztésével szemben a mezőgazdaság és a fogyasztási cikkek előállítását fokozott támogatását hirdette meg. S minthogy a sztálini nehézipar-fejlesztési politika túlteljesítésével leginkább Magyarország gazdasága jutott csődbe, 1953 júniusában Moszkvába rendelték a magyar párt vezetőit, és utasították őket, hogy Rákosi helyett Nagy Imre legyen a miniszterelnök, akitől elvárható, hogy végrehajtja a szükséges reformokat.

Nagy Imre messze túllépett Malenkov programján, amennyiben eltörölte a beszolgáltatási hátralékokat és lehetővé tette még a termelőszövetkezetekből való kilépést is. Ezen túlmenően pedig politikai reformokat hajtott végre (amelyektől Malenkov igencsak tartózkodott): ígéretet tett a törvényesség helyreállítására, közkegyelmet hirdetett, megkezdte a koncepciós perek felülvizsgálatát, feloszlatta az internálótáborokat, az AVH-t pedig a Belügyminisztérium felügyelete alá vonta. Rákosi azonban a pártapparátusra támaszkodva már 1954-ben ellentámadást indított e politika ellen, és 1955 áprilisában (Malenkov bukásakor) sikerült átmeneti győzelmet aratnia. Nagy Imrét leváltották a miniszterelnöki posztról, és kizárták a pártból is.

A cukorrépa-termelés adataiban is világosan tükröződnek ezek a politikai események: az 1953-as paraszti remények nyomán az előző évnek közel kétszeresére emelkedett a termésmennyiség, de már a Rákosi-féle ellentámadás idején ismét csökken (Bencze & Koroknai 1989: 121.):

	1953	1954	1955
Vetésterület (ezer kh)	216,8	181,6	196,4

Termésátlag (q/kh)	116,0	106,0	114,0
Termésmennyiség (ezer t)	2522,7	1924,0	2240,8

Mindez a cukorgyárak teljesítményében is tükröződött. Míg az 1952-1953-mas mélypontot jelentő 13 195 vagon 1953-1954-ben több mint kétszeresére, 30 317 vagonra emelkedett, 1954-1955-ben 23 832 vagonra csökkent. Érdekes, hogy az 1955-1956-os esztendő a forradalom előjeleivel itt némi javulást hozott: 25 873 vagon lett (Bencze & Koroknai 1989: 121.).

A folyamatot már nem lehetett visszafordítani. A párt frakciókra bomlott, erőszak-szervei elbizonytalanodtak, s a legfelső vezetés hiába próbálta visszaállítani a falvak kontroll alatt tartását. „A szovjet vezetés elveszítette realitásérzékét, így fordulhatott elő, hogy 1955 végén az MKP [elírás: MDP, Sz. K.] Politikai Bizottságával kimondatták, hogy »nem szabad addig eljutni, hogy 1953 újra megismétlődjön.« Csupán 9-10 hónap, és 1956 nyarának végén a hivatalos hatalom már semmit nem uralt a mezőgazdaságban. A parasztok hazavitték a termést, a termelőszövetkezetek többségét kezdték széthordani. Akadozott, majd megállt a kötelező beszolgáltatás. Már senki sem engedelmeskedett. 1956 őszén aztán összeomlott a rendszer” (Kovács 2005: 231.).

S jóllehet a forradalmat a szovjet tankhadosztályok leverték, az is nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarország kultúrája és történelmi hagyományai nem teszik lehetővé, hogy a „szocialista táborban” szokványos sémákkal kormányozzák.

5. A cukoripar a Kádár-korszakban

5.1. Visszatérés a földosztás csapdjához

Különös körülményt igényelt itt a parasztpolitika, hiszen a forradalom aktív résztvevőinek zöme a munkásság és az értelmiség köréből került ki, a falvakat a fegyveres felkelés nemigen jellemezte. A „Munkás-Paraszt Kormány november 27-én kiadott közleményében kaméleonként elhatárolta magát az «elmúlt évek hibás mezőgazdasági politikájától, deklarálta, hogy a parasztság szabad elhatározására bízta a gazdálkodási mód megválasztását. Megerősítette a Nagy Imre kormánya által eltörölt kötelező beszolgáltatási rendszert. Sőt 1957. júliusában közreadott és végül «szerző nélkül hagyott» Agrárpolitikai Tézisekben még tovább mentek, leszögezve, hogy mind a szövetkezeti, mind a magángazdálkodás támogatandó. Fehér Lajos vezetésével dolgozták ki az új agrárprogramot. Az első intézkedések arra irányultak, hogy „az állami gazdaságok megerősítésével példaszerűvé tegyék a nagyüzemi gazdálkodásban rejlő előnyöket” (Kovács 2005: 233.).

Mi több, az 1957. évi 10. számú törvényerejű rendelettel a Kádár-kormány még némi jóvátételt is nyújtott a Rákosi-korszakban sanyargatott parasztok nem kis részének. „Ez a jogszabály volt hivatott az 1956 utáni szövetkezetekből történő kilépések, a korábbi tagosítások és egyéb földbirtok-politikai intézkedések (például a jugoszláv-magyar konfliktus után a déli határsávból történő kitelepítések) miatt a földek tulajdonában keletkezett vitás ügyek rendezésére. Az intézkedés 2969 községet érintett, amelynek során 1,2 millió kh föld sorsáról döntöttek, vagyis az eljárás volumenében hasonló volt a két világháború közötti Nagyatádi Szabó István nevével fémjelzett földosztáshoz.

A szövetkezetekből kilépett 145 ezer volt tsz-tag számára kiadtak több mint 1 millió holdat. A 10-es tvr. alapján földkártalanításra jogosultnak elismert kerekén 50 ezer fő közül 30 ezer kapott 66 ezer holdat. Felajánlott, illetőleg elhagyott földjét 31 ezer személy kapta vissza, az így visszaadott terület 89 ezer kh volt. Egyéb jogcímekeket is figyelembe véve 1957-ben kártalanítás és földvisszaadás címén 186 ezer hold került magánosok tulajdonába” noha „tartalékföld hiányában a földkártalanításra jogosultnak elismert kérelmezők kb. 22, a földvisszaadást kérelmezők mintegy 50%-a nem részesülhetett kárpótlásban” (Honvári 2006: 315.).

Csakhogy ezzel az ország visszajutott az 1945-ös földosztás anakroniszfikusan szétaprózott birtokviszonyaihoz. „1957-ben Magyarország szántóterületének 11,9%-ával az állami gazdaságok, 11,3%-ával a különböző szövetkezetek és 75%-ával az egyéni gazdálkodók rendelkeztek, a fennmaradó 1,7% különböző költségvetési szervek birtokában volt.” Ami azt is jelentette, hogy „a parasztság a foglalkoztatottak 44%-át adta, akik a nemzeti jövedelem 33,4-, az exportnak pedig 38,4%-át állították elő. Az adatokból kitűnik, hogy egy mezőgazdasági keresőre még 5 kát. hold sem jutott, ami a változtatás parancsoló szükségességét jelezte” (Kovács 2005: 233.). Annál inkább, hiszen ha jobban odafigyelünk a fent idézett adatokra, az is kiderül, hogy mivel a 44% csak 33,4%-ot produkált, a parasztság igen jelentős részét a mások által megtermelt nemzeti jövedelemből kellett eltartani.

5. 2. Nyomorgó téesztagok és gazdagodó termelőszövetkezetek

1958 decemberében, amikor az ország már beletörődött a forradalom leverésébe, a pártvezetés elszánta magát a mezőgazdaság kollektivizálására is. A Rákosi-korszakénál sokkalta agresszívabb és a vidéki Magyarország egészére kiterjedő kollektivizálási hullám árasztotta el a parasztságot. A következő leírás világosan érzékelteti a történeteket. „Hatalmas kampány bontakozott ki. Teherautókon érkezve egymás után sorban szállták meg a falukat a városi munkás és alkalmazott »agitátorok«. A korábbi gyakorlattal szakítva nem a szegény rétegeken kezdték, hanem először a tekintélyesebb gazdákat «győzték meg» kedvezmények ígéretével, fenyegetéssel, de az erőszak sem ment kivételes számba. Az eszköztárban tág tere volt a zsarolásnak is – kinek gyermeke továbbtanulását tették kérdésessé, kinek családtagja állami, városi alkalmazása vált döntése függvényévé, aszerint hogy miben volt érintett. A területiséget is figyelembe véve először a fejlettebb, inkább katolikus Dunántúlt vették célba, majd ezt követően került sor az Alföldre. A végére maradt a felső-magyarországi régió. Jól tudták, hogy a hegyvidéki nehezen megművelhető, alacsony eltartóképességű területeken sok termelési gonddal kell megküzdeni, ezért felmerült, hogy csak társulásokot hozzanak létre. Végül itt is lezajlott a kollektivizálási folyamat.” (...)1961 elejére 1.100 ezer fölé emelkedett a taglétszám: ezzel befejezettnek lehetett tekinteni a szövetkezetesítést. A mezőgazdasági keresők 94%-át a szocialista szektorban dolgozóként tartotta immáron nyilván a statisztika” (Kovács 2005: 234.).

Az eredmény a parasztság elképesztő elnyomorodása lett. Saját kis parcelláikat a gazdák kétkezi, primitív munkával is teljes erőfeszítéssel megművelték, hiszen maguknak dolgoztak, de a téesz földjein csak tessék-lássék dolgozgattak. Annál is inkább, hiszen munkájukból haszon nem származott: „A jövedelemelosztásban a maradékelv érvényesült. A kidolgozott munkaegység rendszer lényege volt, hogy a tagok évközben nem kaptak fizetést, csak bizonyos terményekből »előleget«, és az évváráskor derült ki, hogy a költségek, adók egyéb befizetések, a fejlesztési ráfordítások után mi maradt a kasszában. Nem ritka esetként fordult elő, hogy semmi. (...) A tagok fizetése az első években gyalázatosan alakult, gyakorlatilag nem biztosították a családok megélhetését”. Aki tudott, menekült: „a falusi fiatalságból az is a városba igyekezett, aki az 1957-es

kibontakozó elvándorlási hullámból még megmaradt – (Kovács 2005: 235.). A termelés példa nélkül álló mélypontra zuhan: 1961-62-ben annyi kenyérgabonánk se termett, amennyi saját szükségleteinket fedezte volna, és a Szovjetunióból kellett segítséget kérni.

Tagjaik nyomorával szemben a termelészövetkezetek vagyona viszont – a Fehér Lajos befolyására bevezetett agrárprogramnak köszönhetően – egyre gyarapodott. Óriási állami kölcsönöket kaptak, amelyekből korszerű mezőgazdasági épületeket építettek, és a kétkezi munka helyettesítésére „megjelentek a traktorok, a teherautók, majd a kombájnok. (...) Másik jelentős változás volt a vezetőségválasztás jogának megadása. Ennek következtében egyre inkább érvényre jutott a hozzáértés, a szaktudás és a vezetői készség. Amelyik elnök nem tudta biztosítani az eredményes gazdálkodást és a javuló tagi jövedelmeket, az ment. Az elnök választotta ki általában a főagronómust, de őt is a tagság választotta meg. Felhagytak a direkt irányítás azon módszerével is, hogy előírják, miből mennyit termeljen a szövetkezet. Ezt rájuk bízták, viszont a jelentési kötelezettséggel ellenőrzés alatt, az árakon keresztül befolyásolással lehetett tartani a termelést. Mindez új irányt adott a fejlődésnek, demokratikusabbá, elfogadhatóvá tette az új szövetkezeti formát. (...) A gépesítéssel, a nagy táblák kialakításával gyorsan javult a termelékenység, jobbak lettek a jövedelmi viszonyok, sínre került a mezőgazdaság” (Kovács 2005: 235.).

Ezzel párhuzamosan egyfajta kultúrforradalom is végbement a mezőgazdasági ismeretek terén; már 1962-től megkezdtek az agrárszektorbeli szakemberképzés fejlesztését. Az ágazatban számos módon biztosították a még tanuló vagy már dolgozó emberek szakmai alap- és továbbképzését, akár közép-, akár felsőfokon; az egyetemi agrárképzésben részesült hallgatók száma 1962 után 5000 fölé emelkedett.

5. 3. A cukortermelés fellendülése

Hogy a cukorrépa-termelés mennyire sajátosan nagyüzemi tevékenység, világossá teheti, hogy ugyanakkor, amikor a termelészövetkezetekbe bekényszerített parasztok nyomorba süllyedtek és a mezőgazdaság más ágazataiban az ország még saját élelmi-szer-szükségleteit sem tudta előteremteni, a cukorrépa termelése nem esett vissza, „sőt – a szántóföldi növények jelentős hányadával szemben – valamelyest növekedett is. A répatermelés nagyüzemi módszerei éledtek fel igen gyorsan, s a termőterület az 1959/1960-as gazdasági évben már ismét meghaladta a kétszázézer k. hold területet, s emelkedett tovább. A répamaggal bevetett terület növekedésével közel párhuzamosan nőtt a megtermelt cukorrépa mennyisége is, jelentősen meghaladva minden korábbi termelési eredményt. így az 1957 és 1959 közötti évek átlag 2,2 millió tonnás cukorrépa-termelése ugyan még csak 3%-kal múlta felül az 1950-es évek első felének mennyiségét, de a nagyüzemi termelés általánossá válásával az 1961 és 1965 közötti években már több mint 44%-kal” (Bencze & Koroknai 1989:136.). „1962-ben már az összes állami gazdaság, valamint a termelészövetkezetek 98%-a használt különféle műtrágyát. Fokozatosan emelkedett az öntözött területek nagysága is, (...) az itteni hozamok is jelentősen magasabbak voltak, s az átlagos 188 mázsával szemben 300 mázsán felüli eredményt értek el. Szélesedett a vetőmagok választéka is. A termesztéshez a magot a gyár hagyományosan maga adta ki, így garancia volt arra, hogy kikísérletezett és a legjobb eredményeket felmutató répamaggal történjenek meg a vetések” (Bencze & Koroknai 1989:138.).

„A növekvő terméseredmények feldolgozásával nőtt a cukorgyárak termelése is. Az ország 11 cukorgyára 1958/1959-ben már 48%-kal több cukorrépát dolgozott fel, mint az első ötéves terv kezdőévében, s előállított 50%-kal több cukrot is. A megnövekedett termelést a gyárak csak teljesítőképességük legnagyobb mértékű kihasználásával, ill. a

kampányidőszak egyre hosszabbra nyújtásával tudták teljesíteni. Az 1950-es évek első felében elhalasztott fejlesztéseket, rekonstrukciókat előbb kisebb mértékben, majd 1960-tól egyre fokozódó ütemben valósították meg. Először a leginkább elhasználódott berendezéseket és gépeket cserélték le, majd a termelés bővítését a korszerűbb félautomata és automata berendezések és gépek beszerzésével gyorsították meg” (Bencze & Koroknai 1989: 136.).

5. 4. A magyar mezőgazdaság aranykora

Köztudott, hogy a magyar mezőgazdaság 1967-től történelmileg egyedülálló szintre futott fel. A termelékenység és a jövedelmek itteni emelkedése viszont egészen idáig voltaképpen a levegőben lógott, hiszen nem a tagság kétkezi munkájából gyűlt össze az a pénz, amiből e modern gépekkel, korszerű épületekkel felszerelt nagyüzemek létrejöttek, hanem állami kölcsönökből. Hogy tehát mindebből nem egy léggömbként szétpukkanó adósságcsapda keletkezett, az alapvetően abból fakadt, hogy 1967-ben egyszerűen elengedték a termelőszövetkezetek minden tartozását: 11 milliárd forintot, ami a forint akkori értékét tekintetbe véve igen jelentős összegnek számított. Ezt persze tekinthető a magyar parasztságot jogosan megillető jóvátételnek is.

A fejlett országokban ekkoriban „robbanásszerű fejlődés következett be a mezőgazdasági gépgyártásban, a genetikai alapok fejlesztésében, az agrokémiában, és hazánkat is képessé tette a lépéstartásra – a kialakult nagyüzemi forma és méret, a képzett üzemi szakemberek száma, és a moderált állami irányítás – (Kovács 2005: 237.). A gépi betakarítás aránya 1972 és 1982 között 51,2%-ról 98,2%-ra, a vegyszeres gyomirtással alapkezelt terület 55,6%-ról 99,1 %-ra, a felülkezeltté 28,8%-ról 71,0%-ra ugrott fel (vö. Angeli 1997: 49.).

„Aranykornak nevezhető ez a rövid időszak, mert a korábban megkezdett folyamatok ekkorra értek be, és a magyar mezőgazdaság világszínvonalú termelést valósított meg, a világ élvonalába került. Tényleges átalakuláson keresztül menve maguknak a benne dolgozóknak is megélhetési biztonságot, közösségi szellem erősödését, ereje szerinti szociális gondoskodást nyújtott, és ami a legfontosabb, a sok kényszer után természetes fejlődési lehetőségeket biztosított, és állandóan volt egy jövőkép. Jövőkép, amely a jelenen, a gazdasági teljesítményeken, a világtrendek figyelembe vételén, erős szakmai tudáson, magas szervezethez, egyszóval a realitásokon nyugodott. (...) A mezőgazdasági termelés bruttó értékének kétharmadát állították elő a nagyüzemek, és ha ide soroljuk az általuk integrált kistermelői kibocsátást is, akkor számításaim szerint ez az arány 4/5-öt tesz ki. Elsősorban a saját fogyasztásra tartott állatok, konyhakertek, gyümölcsösök és zöldségtermelő területek, az egyre szaporodó hétvégi telkek, zártkertek termelése maradt önálló kistermelői körben. A foglalkoztatottak száma közben továbbra is csökkent. 1960-ban még 1.784 ezer főből 1970-re 1.200 ezer, 1980-ra 989 ezer, 1989-re pedig már csak 840 ezer foglalkoztatott maradt, miközben a termékkibocsátás tartósan növekedett. Megkétszereződött a mezőgazdasági eszközállomány 1970-1980 között (változatlan áron 168 milliárdról 339-re nőtt)” (Kovács 2005: 243.).

Ami a cukorrépa-termelést illeti, erre az 1970-es évek elejéig az állami támogatás nem terjedt ki, ezt követően viszont fellendítésére „országos intézkedések is történtek, így:

- az állam 70%-os ártámogatást nyújtott a cukorrépa-termesztés speciális gépeinek beszerzéséhez,
- kibővült a gyomirtó szerek választéka, a nyugati szerek használatához dotációt nyújtottak,
- bővítették a vetőmagválasztékot, beszerezhetővé vált az egycsírájú ún. monogerm

répamag, és

- támogatták a répaátvétel korszerűsítését célzó gépi beruházásokat” (Hájos 2002: 163.).

5. 5. Az új gazdasági mechanizmus

Ezzel szemben iparunkban az 1960-as évek végéig változatlanul tovább élt a tervutasításos irányítás, a maga ésszerűtlen, nehézipar-központú rendszerével. Hiába teljesítettek üzemünk a tervek előírásait, ha ezek eleve nem ésszerű rendelkezéseket írtak elő számukra, olyanokat, amelyek egyrészt eladhatatlan árukészletet, más árufajtákban viszont folyamatos hiányt teremtettek. Hasonló anarchia uralkodott a kereskedelemben is: bolti hiánycikkek penészedtek-rozsdásodtak a raktárakban. Az így veszteségesé tett ipari termelést az állam az üzemekbe tömött támogatásokkal egyenlítette ki, ami viszont az 1960-as évek elejére deficitessé tette a költségvetést.

A helyzet megoldására Nyers Rezső vezetésével egy „új gazdasági mechanizmust” kidolgozó, népes szakembergárda lett hivatott, melynek koncepcióját több esztendő munka után, 1965-ben bocsátották vitára, és 1968. január 1-én léptették életbe. A reformok lényege az volt, hogy a kötelező tervutasítások és a vállalatok központi irányítása helyett a termelés igazodjék a tényleges piaci kereslet igényeihez, azokon a kereteken belül, amelyeket az osztársadalmi érdekek írnak elő. Az így önállósult vállalatok fejlesztésének és dolgozóik keresetének mértékét pedig ahhoz kell igazítani, hogy mennyire nyereségesek (vö. Nyers 1988; Berend 1988; Honvári 2008).

Az önállóságot kihasználó magyar vállalatok így az 1960-as és 70-es évek fordulóján jól profitáltak a nyugat-keleti közvetítő kereskedelemből. „A viszonylag olcsón beszerzett szovjet nyersanyagot és energiát a nyugati piacokon közvetlenül vagy félkész termékek formájában jó áron lehetett értékesíteni – írja Teliér Gyula (1999). – A magas műszaki színvonalú, de viszonylag olcsó nyugati feldolgozóipari termékeket pedig magyar áruba építve viszonylag jó áron lehetett eladni a keleti, főképp a szovjet piacon. Ez volt a kádári aranykor.” Az életszínvonal jelentősen emelkedett. A kormányzat egységesítette és mindenkire kiterjesztette a társadalombiztosítást, bevezették a gyermekgondozási segélyt, a szabad szombatot, a panel-lakótelepek építése megkönnyítette a lakáshoz jutást, a bérből és fizetésből élők reálbére a korábbi évi 1%-os emelkedéssel szemben évente 3%-kal növekedett, a középrétegek népautókat, hétvégi házakat vásárolhattak, Budapest modern világvárossá épült.

5. 6. Az adósságcsapda

1974-ben a reformok lefékeződtek. „Az első és a második olajárrobbanás után (1973-74 és 1979-81) (...) a szovjet nyersanyag és energia a nyugati feldolgozóipar termékeivel együtt megrágult, a magyar gazdaság pedig nem volt képes gyors teljesítménynöveléssel kompenzálni a cserearány romlást” (Teller 1999). A magyar vezetés azzal számolt, hogy pusztán a piaci viszonyok liberalizálásával meg lehet oldani a nemzetgazdaság problémáit. Csakhogy kiderült, hogy a szabadpiac valójában nem létezik, s a kereslet-kínálat viszonyai a politikai helyzet függvényében bármikor megváltozhatnak. Ahelyett, hogy az ipari termelés szerkezetét alakították volna át a korszerű igényekhez igazodva, a korszerűtlenné vált áruk mennyiségének növelésével igyekeztek talpon maradni.

A termelés mennyiségének hajszolása viszont olyan nagyberuházásokat igényelt, amelyeket a struktúrájában és a kibocsátott termékek színvonalát tekintve egyaránt elavult gazdaságba ölték; az ország kereskedelmi mérlege deficitessé lett. A kiutat a

nyugati hitelek felvételében keresték. „Megkezdődött a külső eladósodás – írja Teliér Gyula (1999). – Az első fázisban a külső tőke masszív bevonása – a pénzügyi apparátus prominens személyiségeinek javaslatára és támogatásával (Fekete János, Tardos Márton stb.) – a technikai újrafelszerelés és az exportképesség növelésének reményében történt.”

1978-ra viszont a Fekete és Tardos vezette pénzügyi apparátus csődbe rántotta az országot. Nemhogy a felvett hiteket nem tudták törleszteni, hanem a rohamosan növekvő adósság kamatait is csak újabb hitelek felvételével tudták kifizetni: az adósságcsapda bezárult.

5. 7. A finn példa

Finnország az összeomló szovjet gazdasággal való összefonódottsága miatt 1990 után hasonló helyzetben találta magát, mint hazánk. A finn márkát kétszer is leértékelték, a munkanélküliség az 1990-es 3,2%-ról 1994-ben 16,6%-ra nőtt.

Ahelyett azonban, hogy a deficites termelésbe tömték volna a pénzt, az oktatási rendszerét fejlesztették egyedülálló színvonalra. Finnországban az oktatás ingyenes, a tanulás mindenkinek joga. A kötelező alapfokú oktatás 7-től 16 éves korig tart, ezután a diákok három évig a „felső középiskolában” vagy a szakképző iskolákban folytathatják tanulmányaikat, és végül a három- vagy ötéves egyetemen vagy főiskolákon fejezhetik be a képzést. Az oktatás társadalmi presztízse és a tanári hivatás megbecsülése nagyon magas. Ehhez kapcsolódott a tudományos intézményrendszer hatalmas befektetésekkel történt kiépítése: az EU-ban – Svédország után – itt költik a legtöbbet kutatásra és fejlesztésre, az összeg eléri az ország GDP-jének 3,6 százalékát.

E kulturális forradalomnak köszönhetően tudta hagyományos gazdaság szerkezetét úgy átépíteni, hogy a legkorszerűbb csúcstechnológiával jelentkezhetett a világ piacain: a telekommunikációs és elektronikai ipar termékeivel, melyeket a finn kormány adókedvezményekkel ösztönzött. Így érte el, hogy csakhamar a világ élvonalába került. Gazdasága: ipari ország. Egy főre eső jövedelme akkora, mint az Egyesült Királyságé, Franciaországé vagy Németországé, s a Világgazdasági Fórum 2009-10-es adatai szerint a világ 6. legversenyképesebb országa (vö. Benedek 2005).

Finnország lakossága feleakkora, mint Magyarországé, és gazdaságának szerkezeti átalakítása nem építhetett semmiféle hagyományra. Magyarország viszont világszínvonalú mezőgazdasággal rendelkezett, s valószínűsíthető, hogy ennek nyersanyagai lehetőséget nyújtottak volna számunkra ahhoz is, hogy igencsak versenyképes élelmiszeripari termékekkel hódítsunk teret a világ piacain. Ehelyett azonban az egyre veszteségesebbé váló iparágakba – az ún. ötven kiemelt nagyvállalatba – fektették be a külföldi hiteleket. Így aztán „az ipari fejlődés egészétől is elmaradó élelmiszeriparon belül a hagyományos ágazatok – közte a cukoripar is – növekedtek a leglassúbb ütemben. A termelőeszközök itteni koncentrációja nem járt együtt a teljesítmények emelkedésével, mivel a trösztji jellegű központok létrehozatalán kívül a termelés a korábbi keretek között folyt, csak a korábban önálló vállalatok jelentős hányadából telephely, gyáregység lett. Hasonló folyamat zajlott le a cukoriparban is, ahol az Élelmiszerügyi Minisztérium Cukoripari Igazgatósága 1964. január 1-jén a 11 cukorgyárral és a Cukoripari Kutatóintézettel együtt Magyar Cukoripar néven országos vállalattá alakult. Az igen sok téren formálisan működő szervezeten 1971-ben újabb változtatást hajtottak végre, s a létrejött Cukoripari Vállalatok Trösztjén belül a korábbi gyáregységek pénzügyi önállóságukat visszanyerve önálló vállalatokká váltak” (Bencze & Koroknai 1989: 154.).

Így tehát az 1968-as mechanizmusreform csak jóval később, 1971-ben jutott el a cukoriparhoz, és ebből sem származott sok haszna, mert „iparunknak és gazdaságunknak

az utóbbi két évtizedben történt sajátos megítéléséből eredően a gazdaság peremére szorult az élelmiszeripar. A fellendülést kereső és elhatározó évtizednyi korszakban szinte szó sem esik róla, szerepet alig szántak számára a kibontakozás keresése kapcsán. A cukoripar helyzete nem volt könnyű a változó gazdasági helyzetben és környezetben.” Ahelyett, hogy fejlesztésére törekedtek volna, „az ipari növények közül a munkaigényes cukorrépa termelése az 1970-es évek első felében (...) olyannyira visszaesett, hogy ennek következtében az ország az évtized közepére igen jelentős cukorbehozatalra kényszerült. A cukorrépa-termelési kedvet központi intézkedéssorozattal – ártámogatás, a felvásárlási ár emelése, a répa minőség szerinti átvétele és egyéb preferenciák segítségével – lehetett előmozdítani. Hatása igen rövid idő alatt érezhetővé vált, ismét megnőtt a cukorrépa vetésterülete, s ha utána valamelyest visszafogottabbá is vált, 1980-ra a hazai termelés ismét képes volt a szükségletek kielégítésére. Országos szinten is emelkedett a cukorrépa termésátlaga, s az 1971 és 1975 közötti évek 33 t/ha átlaga 1980-ra 37,6 t/ha-ra nőtt, biztosítva így a növekvő hozamokkal a vetésterület kisebb visszaesése ellenére is a cukorgyárak által igényelt répamennyiséget” (Bencze & Koroknai 1989:174.). Tehát nem arra összpontosítottuk erőfeszítéseinket, hogy versenyképes cukoripari termékeket exportáljunk, hanem már azt is eredményként könyveltük el, hogy sikerült visszakapaszkodnunk a századforduló szintjére: fedezni tudtuk saját fogyasztásunkat. S mindezt annak ellenére tettük, hogy a cukorrépa-földjeink fajlagos hozamát (t/ha) tekintve az 1988/89-es évben sikerült a kelet-európai országok sorában a legelső helyre kerülnünk (vö. F. O. Licht's 1988/89).

6. A magyar cukorgyártás közelmúltja

6. 1. A rendszerváltás és a cukorrépa-termelés mélypontja

Lehet, hogy az adósságcsapdába zuhanó magyar gazdaság végül a mezőgazdaságot is magával rántotta volna. Ez azonban már nem fog kiderülni, hiszen a rendszerváltás kül- és belpolitikai eseményei gazdaságon kívüli, hatalmi eszközökkel taszították vissza mezőgazdaságunkat a világ élvonalából a sereghajtók közé. Ami a mi szempontunkból nézve azt eredményezte, hogy hazánk cukorrépa-vetésterülete azóta is egyre csökken (vö. Komarek 2005: 309-310.).

A rendszerváltók „ahelyett, hogy körül néztek volna a világban, és az adott helyzetből építési szándékkal indultak volna ki, muskátli ablakos kisfaluk idilljéről beszéltek, elfelejtve, hogy azok mögött petróleum lámpa és döngölt föld padozat volt. Megindult a zöld bárózás, majd ezt követően a föld privatizálása, a szövetkezetek átalakítása, szétszedése. Most az egyéni érdek kerekedett a csoportérdek fölé, ami azonban a hosszú távú nemzeti, csoport- és egyéni érdekek figyelmen kívül hagyásával, azok kárára történt. Megjelentek a földeket cövekelő, a lóval szántó, a kézzel vető paraszt képek az újságokban. Politikai célként fogalmazódott meg a kolhoz típusú szövetkezetek felszámolása, holott Makó-jeruzsálemi volt a távolság a magyar és az orosz rendszer között. (...) Mint sokszor, most is az következett be, hogy a hangoskodók érdek mozgatta változtatásai kárát másokkal fizettették meg. (...) Amikor a politikai hatalom gyakorlói családi gazdaság, az egyéni gazdálkodási modell primátusa és dominanciája mellett döntöttek, valójában a magyar mezőgazdaság leépítésének a programját hirdették meg. (...) Az 1993-ban mérleget készítő 42 állami gazdaság már csak árnyéka volt korábbi önmagának. 1989-ben még átlagosan 900 foglalkoztatottal 800 millió forintos termelési értéket állítottak elő, ez 1993-ra 206 főre és 210 millió forintra redukálódott

(ami 1989. évi áron számolva 130 millió forintnak felel meg), vagyis a korábbi teljesítmény egyhatoda maradt meg. Ugyanebben az évben 1639 mezőgazdasági szövetkezet készített mérleget, ezek átlagos létszáma 81 fő, az egy szövetkezetre jutó bruttó termelés folyó áron számolva 88,3 millió forint, ami 29-21%-a az 1989. évinek. Általános volt az eladósodás. A termelőszövetkezetek adósságállománya 1993-ban közel 9,3 milliárd, az állami gazdaságoké pedig 3,2 milliárd forintot meghaladó volt. A nagyüzemi gazdálkodás leépülése törvényszerűen hozta magával a mezőgazdasági termelés visszaesését, az agrárválság állandósulását, sőt elmélyülését” (Kovács 2005: 247-249.). E válság mértékét mutathatja, hogy míg a Kádár-rendszer végnapjaiban, a nyolcvanas évtized második felében, a teljes nemzetgazdasági export 22-23%-át az élelmiszer-gazdaság termékei nyújtották, a rendszerváltás után ennek az ágazatnak az aránya kivitelünkben „folyamatosan és drasztikusan csökkent”, „2002-ben már mindössze 7,8% volt” (Kapronczai 2003: 53.).

Így lett a cukorrépa-termesztésben is „a 70-es, 80-as években kialakított nagyüzemi gazdálkodás a múlté, helyette a terület 70-75%-án egy bérleti alapon kialakult nagytermelő réteg vette át a termelést, 20%-án a kisüzemi gazdálkodás vált uralkodóvá, és kb. 5%-án maradt meg a klasszikusnak mondható nagyüzem, a megmaradt állami területeken. Sajnos a rendszerváltással nagyon sok termelési érték ment veszendőbe, pusztult el, ami a cukorrépa-termesztés területén igen súlyos károkat okozott. A 80-as években zökkenőmentesen bevezetett cukorrépa-termesztési célgépek időközben elöregedtek, tönkrementek, pótlásukra a jelenlegi helyzetben nagyrészt tökehiányban szenvedő termelők részéről nincs remény. A tökehiány, az aszály és sok helyen a sosem gazdálkodott, de földdel rendelkező termelőknél a hozzá nem értés, soha nem látott mélypontra, a 60-as évek szintjére süllyesztette vissza a 90-es, 93-as években Magyarországon a cukorrépa-termesztést” (Angeli 1997: 50-51.). Oda, hogy „a megtermelt cukorrépa mennyisége nem volt elegendő a belföldi cukorpiac ellátásához sem. 1993 májusában Magyarországon elsőként a Szolnoki Cukorgyárban rendhagyó »sűrűléskampány« kezdődött, (...) a Franciaországból importált sűrűlésből (...) a cukorgyár folyamatosan rendelkezett a piac ellátásához szükséges cukormennyiséggel” (Domonkosi 1997: 130.).

6. 2. A magyar termékek és a transznacionális üzletláncok

A rendszerváltók azóta eltűntek a politika porondjáról, örökségük azonban mindmáig meghatározza mindennapi életünket, amennyiben képtelenek vagyunk akár csak megközelíteni a Kádár-korszak szintjét. „A magyar mezőgazdaság jelenlegi helyzetét mindenekelőtt a romló nemzetgazdasági pozíciók fejezik ki. 2007-ben a mezőgazdaság csupán 3,6%-kal részesedett a GDP-ből, míg a foglalkoztatottak 4,7%-a kapcsolódott a szektorhoz. A magyar mezőgazdaság és az élelmiszer-termelés volumene továbbra is mintegy 25%-kal elmarad a rendszerváltás előtti szinttől. Különösen alacsony volt 2007. évben a mezőgazdasági termelés volumene, az 1980-as szintnek csupán 59,8%-a. A csökkenő termelési trend jelentős ingadozásokkal párosul” (Csáki 2010: 99.).

Elkerülhetetlenné azzal vált ez a negatív tendencia, hogy az élelmiszer-kereskedelem privatizációja körüli huzakodásból (vö. Karsai 2000) végül – az alább hivatkozott titkos kormányhatározatnak megfelelően – a külföldi transznacionális vállalat-láncok kerültek ki győztesen. Ezeknek pedig semmi érdekük nem fűződik ahhoz, hogy a magyar termékeket árusítsák, sőt, miként a híressé vált botrány világossá tette, attól sem riadnak vissza, hogy nálunk, a paprika hazájában hódítsanak piacot a brazil és dél-afrikai (szennyezett) paprikaőrleményeknek. Ez a magyarázata annak, hogy a magyar mezőgazdaság érdek- és termelési rendszerének megváltoztatása „párosul a magyar élelmiszer-termelés pozíció- és piacvesztésével belföldön és külföldön egyaránt. 2003 óta a hazai

élelmiszer-termelés részesedése a kiskereskedelmi fogyasztói piacon meredeken csökken. 2007-ben 78% volt, 2010-ben pedig várhatóan a hazai élelmiszer-fogyasztás 25%-a külföldi eredetű lesz. (...) Az élelmiszer-gazdaság külkereskedelmi egyenlege másfél milliárd euróról 2006-ban 994 millió euróra csökkent (Csáki 2010: 100.).

Közel két évtized kellett ahhoz, hogy felfedezzük azt, ami a Horthy-korszak Hangyabolthálózatában virágzó gyakorlat volt, s megkezdjük az első lépéseket afelé, hogy legalább a saját belső piacunkon megjelenhessenek az első termelői boltok (vö. MAGOSZ 2009).

6. 3. A cukoripar privatizációja

Az így nyersanyagbázisát tekintve is veszélyeztetett helyzetbe került magyar cukoripar sorsát alapvetően az határozta meg, hogy a rendszerváltást közvetlenül megelőző években közgazdaságtanunk uralkodó irányzata a marxista-leninista politikai gazdaságtan útjáról letérve, meglehetősen hirtelenséggel és mindenféle átmenet nélkül neoliberais színezetet vett fel. Fricz Tamás (2005) szerint a rendszerváltás előszelét érző káder-arisztokrácia azért hozta meg a „spontán privatizációt” (vagy kifejezőbb szóval „vadprivatizációt”) lehetővé tevő 1988-as társasági törvényt és az 1989. júniusi átalakulási törvényt, hogy – pozícióátmentésként – a társadalmi vagyon minél nagyobb részét saját tulajdonába vehesse. Ehhez ideológiaként az a liberális tézis szolgált, miszerint a gazdaság fejlődését csak a „vagyonérdekeltség” megteremtése, azaz a magántulajdon szolgálhatja. Ezt a folyamatot írja le a cukoriparunk fejlődését áttekintő, eddig is többször idézett tanulmány záró része: „Az átalakulási törvény adta lehetőségeket a cukoriparban elsőként, az országban is az elsők között az Ácsi Cukorgyár használta ki. 1990. február 28-án a gyár történetében új fejezetet nyitva megalakult az Ácsi Cukoripari Részvénytársaság. (...) Az átalakulási folyamatok 1990 májusától felgyorsultak, a külföldi tőke érdeklődése megélné vált a magyar cukorgyárak iránt. A számítógéppel vezérelt, jó műszaki színvonalú cukorgyárak – bár kapacitásuk nem éri el a nyugat-európai cukorgyárakban szokásos kapacitásokat – az osztrák, francia és angol tőkeérdekeltségek figyelmét gyorsan felkeltették. Ezen tőkecsoportok bevonásával alakultak sorra az új részvénytársaságok a Kaposvári-, Petőházi-, Hatvan-Selypi-, Szerencsi-, Szolnok- és Kábái Cukorgyárak esetében. A körből kimaradottak átalakulása is folyamatban van részben külföldi érdeklődéssel, részben a szándékok szerint esetleg teljesen magyar érdekszférában maradván. Napjainkban a cukorgyárak működési formáját tekintve ott tartunk, ahol az államosítás idején. A részvénytársaságoktól eljutottunk a részvénytársaságokig” (Schottner 1992:139.).

6. 4. A privatizáció mint a külföldi tőke elővásárlási jogának segítője

A fenti idézettel kapcsolatban megemlítendő, hogy eredetileg e részvénytársaságok magyar tulajdonban voltak, szemben a mostaniakkal. Ezt sokan pozitívumként könyvelték el: „a cukoripari privatizációt a közvélemény egyértelműen sikeresnek minősítette, annál is inkább, mert ezen a területen végre megjelent a külföldi tőke olyan nagy cukoripari befektetők személyében, mint az osztrák Agrana, az angol Tate-Lyle, valamint a francia Beghin-Say” (Vanicsek 1992: 71.). A „végre megjelent” azonban nem sokára már azt jelentette, hogy monopolhelyzetbe került, minthogy a magyar tulajdonban maradt öt cukorgyárat – Ács, Ercsi, Mezőhegyes, Sarkad és Sárvár – már az évtized végén egytől egyig leállították és bezárták (vö. Haraszti 2002: 72-73.). Ezzel „a magyarországi cukorgyárak gyakorlatilag teljes számban külföldi befektetők tulajdonába kerültek” (Fórián 1998c: 297.).

A rendszerváltó új kormány ugyanis 1991. március 4.-én hozott egy 3104-es számú, titkos – de azóta köztudottá vált – kormányhatározatot, mely szerint a privatizációban a külföldieket kell előnyben részesíteni (vö. Lakatos 2006). Vonatkozott ez az általunk vizsgált ágazatra is: „a cukoripari privatizáció tapasztalata azt mutatja, hogy az iparban eddig kialakult privatizációs gyakorlatot vette át a cukoripari privatizáció. Ezt eddig az az elv jellemezte, hogy »az, amit meg akarnak vásárolni, oda kell adni«” (Vanicsek 1992: 71.).

A titkos határozat célja nem lehetett az előző rendszer által felvett hitelek kifizetése, hiszen az 1989-es záró mérleg szerint az ország adóssága mindössze 20 milliárd USD volt, nemzeti vagyona viszont 180 milliárd USD. Ez utóbbi nagyrészt külföldiek kezébe került ugyan, de a hitelek kifizetésére „egyetlen dollárt sem fordítottak”, mert „a leértékelt eladott állami vagyon privatizációs bevételeit a rendszerváltással együtt járó transzformációs válság és a kormány gazdaságpolitikája következtében megnövekedett állami költségek fogyasztották el” (Mocsáry 2001). Így aztán az előző rendszer által felvett adósság azóta ötszörösére, 100 milliárd USD-re nőtt.

Az élelmiszeriparban e titkos határozat eredménye az lett, hogy „a külföldi befektetők igyekeztek meghatározó tulajdoni részesedést szerezni azoknál a vállalkozásoknál, ahol megjelentek. Erre utal, hogy a külföldi tőke 94 százaléka a többségi külföldi tulajdonú vállalkozásokban koncentrálódott, s ezen belül a külföldi tőke több mint 60 százalékaival a teljes egészében külföldi kézben levő gazdaságok rendelkeztek” (Rontóné Nagy 2005: 88; e külföldi cégek összefonódásainak ismertetését ld. Györgyki 2007: 9-11.). Jelentős profitot hozott ez számukra, hiszen „a külföldi tőkét működtető vállalkozási csoportban a tizenegy év alatt kifizetett osztalék meghaladja a mindenkor külföldi tőke legmagasabb értékét. Másképpen kifejezve ez azt jelenti, hogy a magyarországi élelmiszeriparba befektetett külföldi tőke a befektetőknek már teljes egészében megtérült, a befektetett legmagasabb összegnél is több mint 30 százalékkal magasabb összeget vontak ki” (Rontóné Nagy 2005: 92.).

6. 5. A cél a cukortermelés helyett a cukor fogyasztóinak megszerzése

A neoliberális közgazdaságtan nézetei szerint azért kell a magyarok helyett a külföldieket előnyben részesíteni, mert „A KKE [közép- és kelet-európai, Sz. K.j országok számára az egyik legnagyobb tanulság az, hogy a privatizáció során adminisztratív, vagy preferenciális eszközökkel tulajdonhoz juttatott hazai csoportok egy része nem képes vagy nem kívánja – elsősorban finansziális okokból eredően – tulajdonosi jogait hosszú távon fenntartani. A megállapítás különösképpen a mezőgazdasági alapanyagtermelőkre, kisebb részben a kárpótlást kihasználó állampolgárookra, illetve vállalati dolgozókra érvényes” (Jansik 2001: 252.). Hamarosan kiderült, hogy ennek éppenséggel az ellenkezője az igaz. „A dinamikus növekvő tőkebefektetési tendencia 2000 után megtört, s azóta minden évben, kisebb-nagyobb mértékben mind a jegyzett tőke, mind pedig a külföldi tőke csökken az élelmiszeriparban. A kilencvenes évtized végén (...) csaknem minden szakágazatra kiterjedő tőkekivonásba kezdtek. Ennek hatására az üdítőital-gyártásból, a söripari termékek gyártásából, a máshova nem sorolt egyéb élelmiszeripari termékek gyártásából, édesiparból, a malomipari termék gyártásából, a gyümölcs- és zöldségfeldolgozásból, továbbá a húsiparból is tőkét vontak ki. Mindezek eredményeképpen az élelmiszeripar egészében a külföldi tőke jegyzett tőkében való aránya a 2000. évi csúcsponthoz képest mérséklődött. A közelmúltban a dohány- és az édesipari szakágazatokban több multinacionális vállalkozás jelentette be, hogy megszünteti magyarországi termelését, és ezt követően megkezdte tevékenységének ún. régióközpontokba történő áthelyezését. Sajnos úgy tűnik, Magyarország egyetlen termék vagy termékcsoporthoz tartozó termelése tekintetében sem válik régióközponttá” (Rontóné Nagy

2005: 90.).

Mocsáry József (2001) szerint a magyar üzemeket felvásárló külföldi tőkések „célja igen gyakran a piacfelvásárlás volt: a megvásárolt konkurens magyar üzem bezárásával tették szabaddá áruik importját, vagy ugyanezt a felvásárolt kereskedelmi hálózat tulajdonosi pozíciójából biztosították”. Vagyis nem akartak itt termelni, csak azt akarták elérni, hogy monopolhelyzetbe kerüljenek, s a magyar fogyasztók a jövőben az ő külföldön előállított termékeik megvásárlására kényszerüljenek.

Vanicsek Mária (1992: 72-73.) már a külföldi tőke bejövételének kezdetén világosan felhívta a figyelmet erre a veszélyre, amikor rámutatott, hogy nálunk „mindössze három cukorgyár ért el nyereséget 1991-ben: a két éllovas privatizált gyár, a Hajdúsági Cukorgyár és a Petőházi Cukorgyár, valamint az állami tulajdonban lévő Mezőhegyesi Cukorgyár. A cukoripar összesített vesztesége 1991-ben megközelíti az 1 milliárd forintot, befizetett nyereségadója a tavalyi 22%-át teszi ki mindössze, vagyonarányos nyeresége pedig kereken és szomorúan 1%.

Önkéntelenül is felmerül az a kérdés, hogy vajon mi indította a három nagy nyugat-európai cukoripari konszernt arra a lépésre, hogy magyarországi cukorgyárakat vásároljon meg. Nem valószínű, hogy az egy kiugró év eredményei kápráztatták el őket, és indították el a nagyarányú tőkebefektetés útján.

Hazánkban a cukoripari kapacitás túlméretezett. Az önálló cukoripari vállalatok között már a cukoripari tröszt szétesése után megindult a konkurenciaharc. A hatékonyabban termelő vállalatokat privatizálták, amelyek most a tőkeemelés révén valamennyien növelni kívánják termelésüket és előbb utóbb ki fogják szorítani a piacról a nem kellő hatékonysággal dolgozókat.

A cukoripari privatizációval kapcsolatban úgy látjuk, hogy itt került szembe először az AVÜ azzal a jelenséggel, hogy egy egész iparágba céltudatos módon nagy nemzetközi monopóliumok kívánnak befektetni, és többségi, de legalább is domináns részesedést elérni. (...) Az AVÜ feltételezte, hogy a kelet-európai piacra való kilépés motiválja a befektetőket és tulajdonképpen a befektetővel folytatott tárgyalások is e téma körül forogtak. Úgy gondoljuk, hogy a befektetők szándéka ebben az esetben (a cukoripar egésze esetében) nem a külső piacra való kilépés, hanem a magyar belső piac megszerzése volt. Nem a termelést és a termelési kapacitásokat vették meg elsősorban, hanem a magyar cukorfogyasztást, ami a Közös Piac-i termeléskorlátozás esetében a kvótájuk emelését jelenti. A magyar cukorgyárak termelését ez úgy érinti, hogy a legjobbak, főként a külföldi érdekeltségűek megmaradnak, sőt a kapott tőkeinjekciók révén növelik kapacitásukat. A kisebb vállalatok pedig tönkremennek. Önmagában nem lenne baj, ha kevesebb korszerűbb cukorgyár látná el a magyar piacot, ám féltő, hogy cukortúltermelés esetén a külföldi monopóliumok anyaországbeli gyáraikból látják el a magyar piacot és a magyarországi cukorgyárakat vagy szüneteltetik vagy bezárják.” A külföldi cukorgyártó cégeknek ugyanis a „legfőbb motivációja – miként ezt Komarek (2005: 307,) hangsúlyozza – mégis a profitszerzés.”

6. 6. Aki csak piacot növel, az nem fejleszt

A neoliberais érvelés szerint az szól az „amit meg akarnak vásárolni, oda kell adni” ideológiája mellett, hogy „a külföldi tulajdon pozitív hatással van az élelmiszeripari vállalatok teljesítményére. Ez részben a külföldi vállalatok technológiai fejlesztéseinek, részben pedig intenzív létszámleépítéseinek és gyártókapacitásbeli ésszerűsítéseinek az eredménye. A tapasztalatok szerint az élelmiszeripari vállalatok tulajdonosi kör szerinti teljesítménykülönbségét nem csupán a pénzügyi erőben mérhető eltérések okozzák, hanem jelentős részben a termelékenységnövekedés útjában álló sajátos pszichikai hatás.

A hazai tulajdonban lévő élelmiszer-feldolgozók egyfajta helyi lojalitásból és az érdekek bonyolult szövevényének engedelmessé válnak a teljesítményt fokozó, de a lokális gazdaságot jelentősen sújtó változtatásoktól”. Így tehát „a KKE országok számára kínálkozó lehetőség a külföldi befektetőknek pénzügyi erejét és szellemi tudásban megtestesült tőkéjét a nemzeti élelmiszeripari versenyképesség növekedésének szolgálatába állítani. A lehetőséget nem lenne ésszerű kihasználatlanul hagyni. A külföldi működő tőke hazai élelmiszeriparba vonzását nem csak a direkt FDI ösztönzők, de a gazdasági környezet indirekt összetevői is katalizátorként segíthetik” (Jansik 2001: 252-253.). Fórián Zoltán (1998b: 280.) még a 90-es évek végén is azt írta: „a folyamatos fejlesztés eredményeképp véleményünk szerint az EU csatlakozás időpontjára a magyarországi cukorgyárak technikai színvonala nem fog jelentősen elmaradni a nyugat-európai gyárakétól”.

Ez egyrészt logikusnak tűnik, mivel ha a fejlett nyugati országok tőkései gyárakat vásárolnak nálunk, akkor nyilván ide telepítik csúcstechnikájukat s ugyancsak kincsként védett gazdasági, műszaki és szervezési ismereteiket („know how”), hogy ugyanolyan versenyképesen termeljenek, mint otthon. Ennek ellentmond viszont akkor, ha ezeket a gyárakat csak azért veszik meg, hogy aztán bezárják, és így növeljék otthoni termékeik piacát. Alig néhány esztendővel cukorgyáraink külföldi tulajdonba juttatása után valóban meg is jelentek a napsajtóban az ártalmatlannak tűnő, „átalakításokról”, „koncentrációról” szóló kishírek a gyárak bezárásáról, összevonásáról: „Mindez jelzi, hogy a hazai cukoriparban is megkezdődött a kapacitások koncentrálódása. A hazai cukoripar tizenkét gyára a privatizáció óta nyolc részvénytársaság keretében dolgozik, s három nagy érdekcsoport – az Eridania Beghin Say, az Agrana és az Eastern Sugar – jelent meg szakmai befektetőként. Walter Grausam, a Magyar Cukor Rt. igazgatótanácsának elnöke kifejtette: a magyar cukoripar jelentős átalakulás előtt áll. A gyárak répafieldolgozó kapacitása átlagosan fele az EU-ban működő gyárakénak. A 12 gyárból csupán kettő – a kábái és a petőházai – állná a versenyt. A hazai gyárak átlagosan naponta 4500 tonna répát tudnak feldolgozni, míg az EU-ban 8000 tonnát. Egy cukorgyár akkor működik gazdaságosan, ha évente 60-80 ezer tonna fehér cukrot képes előállítani. A hazai cukorgyárak még nem érik el ezt a teljesítményt. Éppen a kis kapacitás, az évről évre jelentkező veszteség szorította az Agrana vezetőit arra, hogy racionalizálják a gyárak tevékenységét” (H. Gy. 1997).

Ezek szerint tehát megvettek 12 cukorgyárat, de ahelyett, hogy csúcstechnikával és know how-val felfuttatták volna az EU-ban működő gyárak termelési szintjére, felszámolták őket olyan címen, hogy nem érik el ezt a termelési szintet. Ha nem a fent leírt fogyasztóvásárlási cél vezette volna őket, az egész befektetés irracionális pénzkidobás lett volna. Érdekes megfigyelni, hogy egyéb, ugyanekkor közrebocsátott közlemények szerint 12 cukorgyárunk „600 ezer tonnánál is több cukrot állított elő”, a belföldi piacon pedig „alig 400 ezer tonna értékesíthető”, s ezért ráfizetésesek, bezárandók (O. Horváth 1997). Ezzel egybevág, hogy „Bonnay László, a Kábái Cukorgyár Rt. ügyvezető igazgatója kijelentette: a mai piaci viszonyok között – 564 ezer tonnányi fehércukrot gyártottak Magyarországon, s mindössze 383 ezer tonna a hazai piac felvevőképessége – 12 cukorgyárnak nincs létjogosultsága” (A. A. 1997). Vagyis: a hazai cukorgyárakat egyrészt azért kell bezárni, mert nem termelnek annyit, mint a nyugatiak, de azért is be kell zárni, mert túl sokat termelnek. Az indoklások meglehetősen nehezen összeegyeztethetőek, de a mögöttük húzódó törekvés világos: a magyar cukorgyárakat mindenképpen be kell zárni.

6. 7. A külföldi tulajdon elsorvasztja a hazai répa-termelést

A neoliberális nézet szerint „a magyar élelmiszeripar példájából a KKE országok

számára fontos levonható tanulság, hogy a külföldi érdekeltségű élelmiszeripari vállalatok a hazai alapanyagra építik termelésüket. Ez nem jelent számukra korlátlan elkötelezettséget, hiszen alapanyagigényükkel csak a versenyképesen termelő gazdálkodók felé teremtenek biztos és fizetőképes keresletet. Áttételesen így a mezőgazdasági termelőket hatékonyságnövelésre, erejük összefogására ösztönzik, ugyanakkor termékeik számára fontos felvevő piacot teremtenek” (Jansik 2001: 252.). Könnyen belátható, hogy, amennyiben a cukorgyárak Magyarországon vannak, legkönnyebben és leggyorsabban az e gyárak körül elterülő répaföldekről szerezhetik be nyersanyagukat. A valóságban azonban mégsem hazai termelőinktől szerzik be a hazai termeléshez szükséges alapanyagot.

Már 1998-ban, néhány esztendővel azután, hogy cukorgyáraink külföldi tulajdonosok kezébe kerültek, kiderült, hogy az osztrák Agrana többségi tulajdonában lévő Magyar Cukor Rt. gyárai sorra bontják fel jól bevált hazai partnerekkel a termelési megállapodásokat, és helyettük osztrák többségi tulajdonú magyar vegyes vállalatokat részesítenek előnyben”, amiből előre ki lehetett következtetni, hogy nemsokára „a burgenlandi gazdáktól vásárolják majd meg az alapanyagot”. Az ő szempontjukból nézve ez teljesen logikus is, hiszen „az osztrák gazdák részben tulajdonosai a dunántúli gyárakat kézben tartó Agrana csoportnak is”, és alapvető érdekük, hogy ők legyenek a magyarországi gyárak beszállítói, „hiszen az Európai Unió országaiban kvótával korlátozzák a cukortermelést, s ezért a gazdák odahaza már nem növelhetik termelésüket”. Ilyen módon pedig „a répa vetésterülete az országban az idén a tavalyi 95 ezer hektárról 81 ezer hektárra csökken – állapította meg kérdésünkre Bráth Zoltán, a Magyar Cukor Rt. vezérgazdát-helyettese” (Nánási 1998).

Ha pedig a külföldi tulajdonú gyárak a hazai termelőktől veszik meg a répát, akkor is tudatában vannak monopolhelyzetüknek, annak, hogy bármilyen árat diktálhatnak, mivel a termelő kénytelen akár alacsonyabb árért is eladni termékét, hiszen nem talál másik vevőt. Ennek megfelelően „míg a cukorrépa termelési költségei megnégyszereződtek 1990 óta, addig a felvásárlási ár alig több mint 2,5-szeresére nőtt.” A monopolhelyzetet természetesen ugyanígy érvényesítik a saját termékeik vásárlóival szemben is: „ugyannezen intervallumban a cukor gyári és fogyasztói ára csaknem azonos mértékben, 3,4-3,5-szeresére nőtt” (Fórián 1998c: 298.).

Míthogy Magyarországon a gazdasági erőfölénnyel való visszaélést törvény tiltja, a cukorrépa-termelők 1998-ban előbb panaszt tettek a Gazdasági Versenyhivatalnál, majd a bíróságokhoz fordultak jogorvoslatért. Panaszaikat elutasították (vö. Györki 2007: 8-9.).

7. A magyar cukorgyártás jelene

7.1. A magyar cukorgyártás végső racionalizálása

Az ezredfordulót követő évtized így már a folyamatos lépülése volt. A Kádár-rendszerben működő 12 magyar cukorgyárat – kettő, a petőházi és a kaposvári kivételével – sorban bezárták, berendezéseiket elszállították, ingatlanukat eladták. 2007 novemberében aztán az osztrák Agrana tulajdonában levő Magyar Cukor Zrt bejelentette, hogy „magyarországi termelését a megnövelt kapacitású kaposvári cukorgyárba vonja össze, cukorgyártási kvótájának egyharmadát visszaadja, s az idei kampány végeztével, amennyiben a tulajdonos Agrana legfelsőbb döntéshozatali szervei is megszavazzák,

megszünteti a cukorgyártást a vállalat petőházi cukorgyárában. Marad Kaposvár.” A döntés magyarázatául az szolgál, hogy „az Európai Unió kötelezettséget vállalt arra, hogy drasztikusan leépíti a cukoripari kapacitásokat”, s ezért olyan szabályokat vezetett be, „amelyek gyakorlatilag lehetetlenné teszik, hogy a cégek a jelenlegi szinten tartsák fenn termelésüket”. A történések hátterében az áll, hogy az EU „nemcsak a cukorgyártók, hanem a cukorrépa-termelők számára is” jelentős kárpótlást fizet, ha önként lemondanak a termelésről (Kun 2007). Ezek az intézkedések – tegyük hozzá: miután a rendszerváltásos privatizáció eleve a ellehetetlenítette – „megpecsételték a magyar cukorágazat sorsát” (Oláh 2009:16.).

Ami a cukorrépa-termelőket illeti, „2005 és 2009 között a vetésterület 62 ezer ha-ról 14 ezerre, a répatermés 3 441 ezer tonnáról 743 ezer tonnára (...) esett vissza” (Oláh 2009: 15.). Ezekben az esztendőkből, ahogyan 2007-ben is, „a hazai termelők zöme veszteséggel zárta az évet” (Tunyoginé & Stummer 2008:21.), mivelhogy a monopóliumhelyzetben levő külföldi cukorgyárak a cukorrépa 2005-ös tonnánkénti átvételi árát, 11 500 forintot már 2006-ban 8225 forintra szorították le ([origo] 2006).

Egyetlen cukorgyárunk, az Agrana kaposvári üzeme is lelkes önkéntességgel lemondott a termelésről (vö. Dénes 2007). 2008-ban a fent említett jelentős kárpótlás fejében általa már „a hazai kvóta 75%-a került visszaadásra” (Tunyoginé 2009: 24.). Az ünnepséggel beindított 2009-es kaposvári kampány alkalmából kiadott sajtónyilatkozat szerint „gőzerővel dolgoznak” majd azon, hogy „kiemelkedő teljesítményként” százötezer tonna cukrot állítsanak elő, és ezzel megtermeljék „éves belföldi cukorszükségletünk közel egyharmadát” (SONLINE 2009). Érdemes felidézni, hogy a magyar cukorgyártás teljesítménye már félévszázaddal ezelőtt, a II. világháború kellős közepén, 1941/42-ben 199 ezer tonna volt, azaz majdnem kétszer ennyi. Az pedig, hogy belföldi cukorszükségletünk majdnem egyharmadát produkálják, inkább úgy fogalmazandó, hogy hazánk cukorszükségletének kétharmadát kénytelen külföldről beszerezni.

Vagyis a cukoriparban versenyképtelenné váltunk saját hazánkban, egy olyan országban, melynek természeti adottságai kifejezetten kiválóak e termék nyersanyagának előállítására. Fórián Zoltán (1998b: 280.) szerint az 1990-es évek elején még „a hazai igények kielégítésén túl évi 400-500 ezer tonna cukorrépa exportjára is lehetőség volt. Mára ez a kivitel gazdaságtalansága miatt jelentősen lecsökkent”.

7. 2. A magyar cukor a reform előtti Európai Unióban

E probléma megértéséhez azt kell közelebbről megvizsgáljunk, milyen változásokat hozott az a politikai körülmény, hogy Magyarországot 2004. májusában felvették az Európai Unió tagjai közé. Ez elvileg lehetővé tette számunkra azt, hogy bejuthassunk egy 470 millió fogyasztót magában foglaló piacra. Másfelől viszont ezt a piacot a mezőgazdasági termékek tekintetében a közös agrárpolitika rendkívül bonyolult, s az évek során újra meg újra átdolgozott szabályrendszere vezérli (vö. Horváth 2007: 357-381; Györki 2007: 2-5.; a cukorra vonatkozó legutóbbi rendelkezést Id. EK Bizottság [2009]). A kritikus elemzések azt is hangsúlyozzák továbbá, hogy a privatizáció e tekintetben is súlyos károkat okozott Magyarországnak, hiszen „külföldi tulajdonba engedte át gazdasági életének meghatározó elemeit, így jellegét tekintve külföldi tőkeérdekeltségű nemzetállamként lett teljes jogú tagja annak az EU-nak, melyben a tőkeérdekeltség dominál. A hátrányos helyzet a mezőgazdaság területén különösen érezteti hatását, mivel éppen az élelmiszeripari vállalatok (olajfeldolgozó ipar, cukorgyárak, szeszipar stb.), valamint a kereskedelem kerültek az elsők között külföldi érdekeltségbe, továbbá a hazai ipari háttér gyengesége, támogatói képtelensége nem teszi lehetővé a paritásos feltételrendszer kialakítását. A mezőgazdaság szervezettségének jelenlegi állapotában

képtelen az önerőből történő érdekérvényesítésre” (Kovács 2005: 249-250.).

A KAP lényege eredeti formájában az volt, hogy az EU bizonyos mezőgazdasági termékek – s legfőképpen a cukor – termelését jelentős összegekkel támogatta. Folyamatát tekintve minden egyes tagállam esetében – a megelőző öt év termelési átlagát figyelembe véve – meghatároztak egy előírt mennyiséget, amelyet az EU-n belül a világpiacon sokkalta (átlagosan 64,2%-al) magasabb áron lehetett eladni vagy exportálni. Ezt a kvótát az országok mezőgazdasági minisztériumai osztották szét az egyes termelő üzemek között. A határain kívüli országokból történő cukorbehozatalt viszont az EU – az USA-hoz és Japánhoz hasonlóan – 180-250 százalékos vámokkal sújtotta.

Mindezekhez a támogatásokhoz természetesen pénz is kellett, s ezt a KAP a mestersegesen magas élelmiszerárakból fedezte, azaz a fogyasztókra hárította át. A számítások szerint az európaiak 25%-kal többet fizettek az élelmiszerekért, mint egyebütt, a cukor pedig éppenséggel háromszor annyiba került, mint a világpiacon. A támogatás költsége így állampolgáronként átlagosan hetente kb. 5600 forinttal terhelte a családok költségvetését. A helyzet visszásnak mondható, de megváltoztatására a múlt évtized végén Fórián (1998a: 214.) nem sok esélyt látott, mondván, hogy „a cukorrezsimék költségeit a fogyasztók viselik ezekben az államokban, a rendszer a költségvetéstől függetlenül működik, ami nem készíti változtatásra a kormányzatot”.

Annál is inkább működött, hiszen 2004-2005-ben „a szükségesnél évi mintegy ötmillió tonnával termelt többet az unió”, és e „többlet jelentős részét ki lehetett vinni a világpiacon”, míg onnan az említett védővámok miatt nem hozhattak be cukrot. Ám ekkor „a Világkereskedelmi Szervezetnél (WTO) Ausztrália, Brazília, Thaiföld pert indított az EU ellen, mondván, az exportra kerülő uniós cukor ára támogatottnak minősül”, és „a pert az érintett államok megnyerték” (Dénes 2006).

7. 3. A magyar cukor a megreformált KAP-ban

Az EU tehát arra kényszerült, hogy változtasson e rendszeren (vö. Európai Bizottság 2005; EU-vonal 2006; KAP reform 2009), és 2005-ben az Európai Bizottság nyilvánosságra hozta javaslatait. „A cukorrendtartás reformjának főbb elemei – írta Facsinay Kinga (2005) – a következők: 2006-tól két év alatt az eddigi intervenciós ár helyét a 39 százalékkal alacsonyabb referenciaár veszi át, vagyis a fehércukor mostani tonnánkénti 632 eurós ára 385 euróra csökkenne. Ezzel megszűnik az intervenciós rendszer (amely megakadályozza, hogy bizonyos szint alá zuhanjon a termék ára). A cukorrépa sem kerülheti el a sorsát: a 2007 őszen betakarítandó termés felvásárlási ára 42,6 százalékkal maradhat el a jelenlegitől. A gazdáknak vigaszul szolgálhat, hogy a répa árának csökkenése okozta bevételkiesés 60 százalékát kompenzáció gyanánt megkaphatják. Az EU a támogatható export mennyiségét a jelenlegi 2,4 millió tonnáról 0,4 millióra mérsékelné. Ezzel egyidejűleg uniós szinten közel ötmillió tonnával csökkentené a termelést, és lehetővé tenné a tagoknak, hogy fel nem használt kvótáikkal kereskedjenek. Ugyanakkor az ágazatra költött évi 1,5 milliárd eurós összeg nem változna, mivel a megtakarítást a termelést feladók kompenzálására költenék. A gyárakat bezáró tulajdonosok az uniós kasszából jövőre tonnánként 730, majd a következő évek során 625, illetve 520, végül pedig 420 eurót kapnának.”

E reform rendkívül súlyosan érintette az ágazatban foglalkoztatottakat – mutatott rá Facsinay – így „egyharmadával csökkenhet az EU cukortermelése, a répatermelők átlagosan 6500 eurót veszíthetnek, mintegy 80 cukorgyár bezárhat, és az ágazatban dolgozók közül 150 ezer embernek szűnhet meg a munkahelye.” A cukorgyárak tulajdonosai viszont ennek a fordulatnak is örülhetnek: „Az eddigi kényeztető szabályozásnak köszönhetően a piac rendkívül koncentrált, öt csoport tartja kezében a közösségi

cukorkvóta több mint felét, tíz tagállamban pedig a kvótát egy vagy két cég tölti ki (...) A cukorlobbi tagjai már régen megneszelték, hogy a piacvédelem hamarosan megszűnik, így nyereségük jelentős részét a tengerentúli országok cukornádültetvényeibe fektették be, s most ők is ott toporognak termékeikkel a közösségi piac határain, és várják a védővámok és egyéb kedvezmények lebontását. Nekik komoly motiváló erő, hogy a cukornádból 200 dollár alatt, míg a cukorrépából jóval drágábban, a fent említett 632 euróért lehet előállítani egy tonna cukrot. Valójában kapóra jön nekik a reform: leghatékonyabb gyáraik versenyképesek lesznek, az elavultakat pedig közösségi pénzen zárhatják be.”

Ahogy – mint láttuk – a mi cukorgyárainkat is egymás után bezárták, és az Agrana (miután az EU a kvótákat csökkentette, visszaadásuk ösztönzését pedig növelte; vö. Tunyoginé & Stummer 2008: 19.) 2007-ben kvótájának egyharmadát, 2008-ban pedig 75%-át adta vissza. Okkal írja hát Fogarasi József (2008): „Jelen körülmények között felmerül a kérdés, hogy milyen jövő vár a hazai cukorágazatra: Szükség lesz-e még cukorrépa-termelésre?” A kérdés költői, hiszen Koczka Zoltán (2008) megállapítása szerint ekkorra már „a gyárakkal együtt a magyar termelők többsége is eltűnt a piacról – a gazdák jórészt uniós nyomásra hagytak fel a termesztéssel.” Jókora károkkal, hiszen – amint erről Czauner Péter (2008) tudósít – akik cukorrépát akartak termesztetni, „a talajt már műtrágyázták, amikor kiderült, hogy nem lesz szükség a termésükre”, s ha „a répa helyén csemegekukoricát fognak termelni, hektáronként 15-25 ezer forintot vesztenek, ugyanis ennyivel került többbe a cukorrépa műtrágyázása. Ennél nagyobb baj, hogy a nyakukon maradtak a cukorrépa-termelés speciális gépei”, amelyekért több tízmillió forintot fizettek. Amihez a szakemberek azt is hozzátesszik, hogy „történik mindez akkor, amikor a magyar cukorrépa-termesztés a maga 9-9,5 tonna hektáronkénti termésátlagával az európai élmezőnybe zárkozott, tehát abszolút versenyképes” (Dénes 2006).

Hogy a cukorgyártás problémáit a maguk igazi bonyolultságában láthassuk, hozzá kell tenni mindehhez, hogy az MTI (2007) ugyanekkor közrebocsátott jelentése szerint 51%-os tulajdonrészrel a Demján Sándor által 1990-ben alapított Euroinvest Közép-európai Befektetési Zrt. és 49%-kal az Orosz Sörfőző és a Rjazsszki MTSZ új céget alapított Rjazsszki Cukorgyár Kft. névvel. Ennek „termelési kapacitása 8 ezer tonna cukorrépa feldolgozása naponta, ez a termelési érték növelhető majd 12 ezer tonnára, míg a napi nyerscukorfeldolgozó-kapacitás ezer tonna lesz. (...) Az utóbbi harminc évben nem épült hasonló cukortermelő létesítmény Oroszországban.”

7. 4. A magyar cukoripar esélyei

Az évtized végére ugyanakkor világossá vált az is, hogy „a cukor világpiacán 4-6 millió tonnás hiány várható. Ha azonban India – a világ második legnagyobb cukortermelője és legnagyobb édesítőszer felhasználója – a becsléseknél sokkal kevesebb cukrot állít elő, akkor a hiány ennél is nagyobb lehet. Az unióban most üthet vissza az utóbbi évek termelés-csökkenése: óriási importra kényszerülhetünk” (O. Horváth 2009). Az idei esztendő tavasza pedig mindezt megerősíti azzal a tudósítással, hogy „a cukortermelés 10 százalékos csökkenésére számítanak Kínában, az évszázad legsúlyosabb aszálya pusztítja a cukornád ültetvényeket a déli országrészben” (Gazdasági Rádió 2010).

Alighanem az így megnövekvő kereslet lehetőségei készítették arra a Magyar Cukor Zrt. illetékeseit, hogy a tavalyi esztendő végén úgy nyilatkozzanak: „a magyar mezőgazdaság legjövődélőbb ágazata a cukortermelés”, mert gyárunk, „az egyetlen talpon maradt magyar cukortermelő társaság” amely 2008-ban csak 570 ezer tonna cukrot tudott termelni, 2009-ben már 730 ezer tonnát produkált. A nyilatkozatból azonban

egyidejűleg arról is értesülhetünk, hogy „A magyar cukortermelés 2005 és 2008 között 3,5 millió tonnáról 570 ezer tonnára esett vissza” (Napi Gazdaság 2009).

Ám ha a cukor világpiacán mutatkozó kereslet a fenténél jóval nagyobb termelési növekedésre is serkenthetné hazánkban ezt az iparágat, mindenképpen tekintetbe kell vennünk azt a bevezetőmben említett ténytet, hogy itt nem a mi répacukrunk, hanem a nádcukor az igazán versenyképes termék. „Az alapanyagot legolcsóbban Ausztráliában, Brazíliában és Indiában lehet előállítani, míg a feldolgozás költségei Ausztráliában, Thaiföldön, Brazíliában és az Egyesült Államokban a legalacsonyabbak. A cukor előállításának összes költsége ezek szerint Ausztráliában, Brazíliában és Thaiföldön a legkisebb” (Fórián 2002: 53.).

Úgy látom hát, hogy a jövőben sem sok esélyünk mutatkozik az export terén. S ha a mostani világgazdasági válságból kivezető utakat keressük, ezen a téren reális célkitűzésünk az lehetne, hogy a saját répatermelőink által termesztett nyersanyagból gyártott cukrot olyan mennyiségben állítsuk elő, ami a hazai fogyasztást fedezi.

Hivatkozott irodalom

- Á. A. 1997: Eladja két gyárát a Magyar Cukor Rt. Napi Gazdaság, 1997. november 14.
- Angeli András (1997) Cukorrépa-termesztés Magyarországon az elmúlt 50 évben. Cukoripar, 1997/2. sz.
- Bajzáth Albert (1991) 100 éves a Selypi Cukorgyár. Cukoripar, 1991/1. sz.
- Bakács András (2004) Versenyképességi koncepciók. MTA VKI Műhelytanulmányok. 57. füzet.
- <http://www.vki.hu/mt/mh-57.pdf> Letöltés ideje 2009. június 1.
- Beke Judit (2009) Agrárpolitikai tapasztalatok. Dánia és Magyarország agrárgazdasági eredményeinek összehasonlítása. EU Working Papers, 2009/2.
- Bencze Géza – Koroknai Ákos (1989) A Selypi Cukorgyár története. Mátravidéki Cukorgyárak, Selyp.
- Bene Lajos (1928) A magyar cukoripar és annak nemzetközi vonatkozásai. Statisztikai Szemle, 1928/5. sz. http://epa.oszk.hu/01800/01814/00005/pdf/Statisztikai_Szemle_EPA01814_1928_05_481-491.pdf. Letöltés ideje 2010. október 18.
- Benedek Mihály (2005) A „finn csoda” – és ami mögötte van. PISA-konferencia Helsinkiben. Új Pedagógiai Szemle, 2005/ április.
- Berend T. Iván (1988) A magyar gazdasági reform útja. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Chikán Attila (2005) Vállalatgazdaságtan, Aula Kiadó, Budapest
- Czauner Péter I (2008) Elolvadt a magyar cukoripar. Népszabadság I, 2008. március 19. <http://www.nol.hu/archivum/archiv-485581> Letöltés ideje 2010. október 18.
- Csáki Csaba (2010) A magyar mezőgazdaság nemzetközi versenyképessége. In: Glatz 2010.
- Csorna Jenő (szerk.) (1979) A cukorrépa-termesztés Magyarországon. 1808-1938. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csonka Emil (1981) A forradalom oknyomozó története. 1945-1956. Veritas,

München.

- Dénes Zoltán (2006) Még nem ért véget a cukorgyárak bezárása. Magyar Nemzet, 2006. november 24. http://mn.mno.hu/index.mno?cikk=384611&rvt=5&s_text=cukor&s_texttype=&norel=1&pass=3 Letöltés ideje 2010. október 18.
- Dénes Zoltán (2007) Már cukorból is importra szorulunk. Magyar Nemzet, 2007. december 7. <http://www.magyamemzet.hu/portal/531289> Letöltés ideje 2010. október 18.
- Domonkosi Imre (1997) A Szolnoki Cukorgyár Rt. múltja és jelene. Cukoripar, 1997/4. sz.
- EK Bizottság (2009) A Bizottság 891/2009/EK rendelete (2009. szeptember 25.) a cukorágazatra vonatkozó egyes közösségi, vámkontingensek megnyitásáról és kezeléséről. Az Európai Unió Hivatalos Lapja, 2009. szeptember 26. <http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2009:254:0082:0093:HU:PDF> Letöltés ideje 2010. október 18.
- Erdmann Gyula (1992) Begyűjtés, beszolgáltatás Magyarországon 1945-1956. Tevan Kiadó, Békéscsaba.
- Eszterle Matild (2002) A cukor és az édesítőszer. Cukoripar, 2002/4. sz.
- Európai Bizottság (2005) A cukorpiac reformja az uniós termelők hosszú távú versenyképességet eredményezi. Europa Press Releases, 2005. június 22. <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=IP/05/776&format=HTML&aged=O&language=HU&guiLanguage=en> Letöltés ideje 2010. október 1.
- EU-vonal 2006: Cukorpiaci reform, http://www.euvonal.hu/index.php?op=csatlakozas_kozossegpolitika&id=44 Letöltés ideje 2010. október 1.
- Facsinay Kinga (2005) Cukorbajok. Heti Válasz, 2005, szeptember 15. <http://hetivalasz.hu/uzlet/cukorbajok-12536/> Letöltés ideje 2010. október 1.
- F. O. Licht's World Sugar Statistics (1988/89). Közli: Cukoripar, 1990/4. sz. 156.
- Fogarasi József (2008) Az EU cukorpiaci rendtartás reformjának következményei Magyarországra. http://www.agraroldal.hu/cukorpiac-rendtartas-reform_cikk.html Letöltés ideje 2010. október 18.
- Fórián Zoltán (1998a) A cukoripar jelene és jövője Magyarországon. I. r. Élelmezési Ipar, 1998/7. sz.
- Fórián Zoltán (1998b) A cukoripar jelene és jövője Magyarországon. II. r. Élelmezési Ipar, 1998/9. sz.
- Fórián Zoltán (1998c) A cukoripar jelene és jövője Magyarországon. III. r. Élelmezési Ipar, 1998/10. sz.
- Fórián Zoltán (2002) A jövő cukorszektora – a cukorszektor jövője. Cukoripar, 2002/2. sz.
- Fricz Tamás (2005) Egy következmények nélküli ország. A rendszerváltás egyik kudarca: a spontán privatizáció és annak hatásai. Magyar Nemzet, 2005. augusztus 16. <http://mn.mno.hu/portal/301729> Letöltés ideje 2010. szeptember 12.
- Gans, H. J. (1992) Mire szolgálnak az érdemtelen szegények. In: Esély, 1992/1. sz.
- Gazdasági Rádió (2010) Kevesebb és drágább a cukor, súlyos aszály Kínában. 2010. március 30. 09:52 <http://gazdasagiradio.hu/cikk/44908/> Letöltés ideje 2010. október 10.
- Gazdasági Versenyhivatal (2004) A Bizottság közleménye a közösségi versenyjog alkalmazásában az érintett piac meghatározásáról. (97/C 372/03) (EGT vonatkozású

szöveg). <http://www.gvh.hu/index.php?id=3481&l=h> Letöltés ideje 2010. szeptember 2.

- Glatz Ferenc (szerk.) (2010) Az európai és a magyarországi agrárpolitika jövője. MTA Történettudományi Intézete – MTA Társadalomkutató Központ, Budapest.
- Györki Gizella (2007) A magyar cukoripari verseny helyzete az európai és globális piaci környezetben. <http://www.mediainfo.hu/file/download.php?id=88&redirect=.../essay...> Letöltés ideje 2010. szeptember 20.
- Hájos László (2002) Az Ácsi Cukorgyár. Cukoripar, 2002/4. sz.
- Haraszi István (2002) A Sárvári Cukorgyár. Cukoripar, 2002/2. sz.
- Heisz Máté (2009) A cukor a mezőgazdaság bezzegágazata. Napi Gazdaság, 2009. november 27. <http://www.csodfigyelo.hu/default.asp?cCenter=article.asp&nID=428476> Letöltés ideje 2010. október 15.
- H.Gy. (1997) Koncentráció a cukoriparban. Magyar Hírlap, november 14.
- Honvári János (2006) XX. századi magyar gazdaságtörténet. Aula Kiadó, Budapest.
- Honvári János (2008) Az új gazdasági mechanizmus. Rubicon, 2008/2-3. sz.
- Horváth Zoltán (2007) Kézikönyv az Európai Unióról. Lap- és Könyvkiadó Lft., Budapest.
- Jansik Csaba (2001) Külföldi működő tőkebefektetések a magyar élelmiszeriparban. Nemzetközi kitekintés az FDI-koncentrációs térképek módszerével. Agroinform Kiadó, Budapest.
- Juhász Géza (2002) A Mezőhegyesi Cukorgyár. Cukoripar, 2002/1. sz.
- KAP reform (2009) http://ec.europa.eu/magyarorszag/press_room/press_releases/20090306_kap-reform_hu.htm Letöltés ideje 2010. október 15.
- Kapronczai István (2003) A magyar agrárgazdaság a rendszerváltástól az Európai Unióig. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest.
- Karsai Gábor (2000) Az élelmiszer-kereskedelem privatizációja. Közgazdasági Szemle, 2000/július-augusztus.
- Kerek Zoltán – Pummer László – Marselek Sándor (2004) Hálózatok és klaszterek szerepe a regionális versenyképesség javításában, http://www.nkfp014.hu/dokumentumok/krf/nkfp_publikaciok_krf_29.doc. Letöltés ideje 2010. október 15.
- Kindleberger, Ch. P. (1984) Die Weltwirtschaftskrise. 1929-1939. Deutsche Taschenbuch Verlag, München.
- Koczka Zoltán (2002) Világpiaci kihívások és az EU cukorrendtartása. Cukoripar, 2002/2. sz.
- Koczka Zoltán (2008) Cukorgyártás alkonya Magyarországon. http://www.vallalkozoinegyed.hu/20081031/cukorgyartas_alkonya_magyarorszagon Letöltés ideje 2010. augusztus 12.
- Komarek Levente (2005) Gondolatok a hazai cukorvertikum változásának alakulásáról. Földrajzi Értesítő, 2005/3-4. füzet.
- Kondorosi Ferenc (2004) Emberi jogok: veszélyek és kihívások. Civil Akadémia, Budapest.
- Kopányi Mihály (szerk.) (1993) Mikroökonómia. Műszaki Könyvkiadó, Budapest.
- Kovács János (2005) Egyetemes és magyar agrárfejlődés. Agroinform, Budapest.
- Krugman, P. R. (1994) Competitiveness. A Dangerous Obsession. Foreign Affairs, 1994/2. sz.

- Krugman, P. R. – M. Obstfeld (2003) Nemzetközi gazdaságtan. Elmélet és gazdaságpolitika. Panem Kiadó, Budapest.
- Kun Mónika (2007) Csak a kapovári cukorgyár maradt, <http://www.origo.hu/uzletinegyed/magyargazdasag/20071120-ket-nap-alatt-ket-cukorgyar-zart-be.html> Letöltés ideje 2010. augusztus 12.
- Lakatos Pál (2006) Ősi Kör: Törvénytelen privatizáció. Magyar Világ, augusztus 16. <http://www.lakatospal.hu/index.php?page=archive&id=1114&osi-kortorvenytelen-privatizacio> Letöltés ideje 2010. szeptember 2.
- Lloyd-Reason, L. –Wall, St. (szerk.) (2000) Dimensions of Competitiveness. Issues and Policies. Edward Elgar Publishing Ltd, Aldershot.
- MAGOSZ (2009) MAGOSZ – termelői bolthálózat, http://www.ketesaruk.hu/tarsoldalak/magosz_-_magyar_termeloi_bolthalozat Letöltés ideje 2010. augusztus 11.
- Mellár Tamás (szerk.) (1992) A privatizáció tapasztalatai Magyarországon. Válogatás a Privatizációs Kutatóintézet tanulmányaiból. Tulajdon Alapítvány, Budapest.
- Mintz, S. W. (1985) Sweetness and Power. The Place of Sugar in Modern History. Penguin Books, Harmondsworth.
- Mocsáry József (2001) Visszapillantás a privatizációra. Eszmélet, 2001/52. sz. <http://www.freeweb.hu/eszmelet/52/mocsary52.html> Letöltés ideje 2010. szeptember 2.
- Mojzes Imre – Molnár László Milán (2007) Nanotechnológia. Műegyetemi Kiadó, Budapest.
- Molnár Tibor (2002) A Sarkadi Cukorgyár. Cukoripar, 2002/2. sz.
- MTI (2007) Oroszországi cukorgyár Euroinvest tőkével, <http://www.agrotrend.hu/cgi-bin/agrotrend/index.cgi?view=ck&tID=419&nID=10239&nyelv=> Letöltés ideje 2010. október 5.
- MTI (2010) Évente 2,2 millió gyermek hal éhen. <http://karpatinfo.net/kulfold/2010/10/18/evente-22-millio-gyermek-hal-ehen> Letöltés ideje 2010. október 18.
- (Nánási) 1998: Osztrák cukorrépa magyar gyárban? Magyar Nemzet, 1998. február 18.
- Nyers Rezső (1988) Útkeresés, reformok. Magvető, Budapest.
- O. Horváth György (1997) Importcukor ellen gyárbezárás. A termelők újraosztják a piacot. Népszabadság, 1997. november 14.0. Horváth György (2009) Cukorhiány és nagy drágulás várható. Szabad Föld, 2009. március 2. http://www.szabadjfold.hu/gazdanet/szantoveto/cukorhiany_es_nagy_dragulas_varhato Letöltés ideje 2010. szeptember 2.
- Oláh Endre (szerk.) 2009: A magyar mezőgazdaság az EU csatlakozás hatása alatt, 2004-2009. Mezőgazdasági Szövetkezők és Termelők Országos Szövetsége, Budapest.
- [origo] (2006) Csökken a cukorrépa átvételi ára. <http://www.origo.hu/uzletinegyed/hirek/20060206csokken.html> Letöltés ideje 2010. szeptember 2.
- Porter, M. E. (1990) The Competitive Advantage of Nations. The Free Press, New York.
- Porter, M. E. (1993): Versenysztratégia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rapkin, D. P. – Avery, W. P. (szerk.) (1995) National Competitiveness in a Global

Economy. Lynne Rienner Publishers, London.

- Rontóné Nagy Zsuzsanna (szerk.) (2005) A külföldi tőke szerepe és a gazdálkodás eredményességére gyakorolt hatása a mezőgazdaságban és az élelmiszeriparban. Agrárgazdasági Kutató Intézet, Budapest.
- Sajtóinformáció (2004) Az utóbbi évek legsikeresebb kampányát zárja a Magyar Cukor Rt. Cukoripar, 2004/4. sz.
- Schottner Károlyné (1992) Az államosított magyar cukoripar 42 éve. Cukoripar, 1992/3-4. sz.
- SONLINE (2009) Termel a kaposvári cukorgyár. http://www.vallalkozoinegyed.hu/20090907/kaposvar_cukorgyar_indul_a_termeles Letöltés ideje 2010. szeptember 2.
- Szabó Rudolf – Tóth Ferenc (2002) Volt egyszer egy Selypi Cukorgyár. Cukoripar, 2002/3. sz.
- Szeremley Béla (2006) A dán szövetkezeti modell. <http://www.talaljuk-ki.hu/index.php/article/articleview/858/1/3/> Letöltés ideje 2009. augusztus 10.
- Tellér Gyula. (1999) Hatalomgyakorlás az MSZP-SZDSZ koalíció idején. Bp. Részlet <http://www.fidibusz.hu/ko/tell2.htm> Letöltés ideje 2010. szeptember 2.
- Tunyoginé Nechay Veronika (szerk.) 2009: A fontosabb termékpályák 2008. évi piaci folyamatai. AKI, Budapest.
- Tunyoginé Nechay Veronika – Stummer Ildikó (szerk.) (2008): A fontosabb termékpályák 2007. évi piaci folyamatai. AKI, Budapest.
- Vanicsek Mária (1992) Édes privatizációnk. (A cukoripar privatizációjának tanulságai). In: Mellár 1992.
- Vekerdi László (2007) Amit Dániából láttam (látok).1947(-2007). Új Forrás, 2007/9. sz.
- Vrabcz Mátyás (1990) 100 éves a Hatvani Cukorgyár. Cukoripar, 1990/1. sz.
- Wiener Moszkó (1902) A magyar cukoripar fejlődése. Adalék a mezőgazdasági ipar múltja, jelene és jövőjéhez. I-II. köt. Politzer, Budapest.
- Závada Pál (2007) Kulákprés. Család- és falutörténeti szociográfia. Tótkomlós, 1945-1956. Magvető, Budapest.

AZ ELŐREGEDŐ VILÁG – GLOBALIZÁCIÓ ÉS FENNTARTHATÓ IDŐSÖDÉS

Demográfiai trendek, avagy a bölcsek többsége

Az „örökifjú”-ként is beteges, egyéb súlyos gondokkal teli Afrikától eltekintve a világ minden kontinensén érzékelhető már ma is a társadalmi korfák vagy más néven népességi piramisok eddigi karácsonyfaszerű alakjának átváltozása, mely jelenleg a bukszus, 2050-re azonban a bimbós pöfeteg keresztmetszetének alakját veszi majd fel. A bájos botanikai összehasonlítások mögött a világ csaknem minden társadalmának drasztikus előregedése húzódik meg, melyet a születésszámok további világszerte megfigyelhető csökkenése és a várható élettartam, különösen a 65 éves korban még várható élettartam, meghosszabbodása együttesen tesz lehetővé.

A világ népessége jelenleg folyamatosan növekszik és öregszik, az ötvenes és hatvanas évek babyboom-korosztálya hamarosan belép az idősödő korosztályba. Az utánuk jövőknél, akik a modern fogamzásgátlási módszereknek köszönhetően eleve kisebb létszámúak, szintén egyre csökkenő mértékű a születések száma, így tehát folytatódik az az évtizedek óta fennálló tendencia, amelyben a fiatalok aránya folyamatosan csökken a népesség körében. Jelenleg az egész világra összesített várható, élettartam kerekén 65 év. Az idős (65 év feletti) emberek száma 1995-ben a világon 400 millió volt, 2025-re 800 millió lesz, 2050-re pedig várhatóan már 1,4 milliárdan leszünk nyugdíjkorhatár feletti. Európában a termékenységi ráta (az egy nőre jutó gyermekszülések átlaga) 1,5 körül ingadozik, tehát idővel egyre jobban fog növekedni az időskori függőségi ráta is, vagyis a 65 éven felüli népesség aránya a 15-től 64 éves korosztályhoz képest. Az Európai Unióban ez az arány 2050-re várhatóan 50% körül lesz (a két véglet Svédország 45%, Olaszország 65%). Tehát a mai négyről kettőre fog csökkenni Európában a 65 éves vagy annál idősebb állampolgárra eső munkaképes korú személyek száma is. Japánban 78%, Kínában 43%, Dél-Koreában 70%, az Egyesült Államokban viszont csupán 37% lesz a 65 éven felüli népesség aránya.

A termékenységi ráta és a várható élettartam kitolódása tekintetében ugyanez a helyzet Oroszországban, Kínában és Ázsia többi fejlettebb régiójában is. Az egész világon megfigyelhető továbbá a születési ráták nagyarányú csökkenése és a halálozási ráták csökkenése is, mely a várható élettartam jelentős megnövekedését és a globális népesség egyre növekvő súlyú előregedését vonja maga után. Az idősebb népesség aránya egyre nagyobb lesz a világ népességén belül, 2050-re a világon majdnem mindenhol a duplájára nő a 65 éven felüliek aránya a maihoz képest. Kínában – hogy egy viszonylag kedvező korösszetételű társadalmat említsünk – például a népesség 7,6%-át teszik ki ma a 65 éven felüliek, ennek értékét 2050-re 23,6%-ra becsülik, ami 330 millió kínai nyugdíjast jelent majd. Hasonló a helyzet Indiában is, ahol 2030-ra a hatvan éven felüliek száma a mai 76 millióról 218 millióra növekszik, ez népességen belüli arányuk megduplázódását jelenti. Indiában 2050-re a maihoz képest az idősek száma megtöbbszöröződik, az aktívak csoportja csupán szerényebb növekedést mutat, a gyermekek száma minimális mértékben emelkedik. Egyaránt figyelhető meg napjaink fejlődő és feltörekvő nemzetállamaiban is ez a demográfiai átalakulás, a volt szocialista régiókban éppen úgy, mint az angolszász világban vagy a Távolszél-keleti kistigrisek esetében. A gyermekvállalás ma már csupán egy választható opció, mely akár el is hagyható, ha nem fér bele az individualizált életvezetés kereteibe.

Ha a statisztikai adatokat lebontjuk és a mögöttük zajló folyamatokba bepillantunk, akkor meglátjuk, hogy a mai nőnek igen sok „házi feladatot” kell elvégeznie még azelőtt, hogy a családalapítást fontolóra venné. A fejlett országokban egyre jobban kitolódik a tanulási, iskolában eltöltött időszak, melyet az egzisztencia megalapozása érdekében még legalább egy-két szakmában eltöltött év is kell, hogy kövessen. Ma már a világ összes régiójában és a legtöbb ágazatban is fenyegető lehetőségként kell számon tartani a munkanélküliséget, mely legalább olyan mértékben sújtja a nőket, mint a

férfiakat. Az így, iskolai végzettséggel, esetleg diplomával és néhány év szakmai tapasztalattal is rendelkező, a munkanélküliség ellen némileg felvértezett fiatal nő, amennyiben már megtalálta a családalapításhoz alkalmas és megfelelő partnerét és sikeresen életet adhatott első gyermekének, ma már átlagosan a harminc felé közelít.

A statisztikai adatok szerint többségük nem is vállal már több gyermeket, és ennek sokféle oka lehet. Kína legnagyobb részén nem megengedett a második gyermek vállalása, de a többi feltörekvő és a fejlett országokban is sok a gátló tényező: az édesanya nem engedheti meg magának a másodszori jövedelemkiesést, nem biztosított a gyermekfelügyelet a munkaideje alatt, időközben már elvált és partner nélkül maradt, vagy csak halogatja a kistestvér vállalását, de végül kifut az időből. Egészében elmondható, hogy még a legfejlettebb társadalmak sem gyermekbarát társadalmak, hiszen ha így lenne, sokkal több gyermek születne bennük. Ahol jólét van, ott az individualizmus, az autók és az épületek veszik el a közös, társadalmi játék-teret a gyermekektől, ahol pedig szegénység van, ott a messze lévő munkahely szakítja el a gyermekeket szüleiktől és lakóhelyük természetes közösségeitől. Ahol pedig még munka sincs, a kilátástalanság emel falat szülő és gyermek közé.

Mind a fejlett, mind a feltörekvő országok nagy része fontosnak tartja és hangoztatja a magas színvonalú közoktatás szükségességét, s a lányokat ugyanúgy képzik – részben évtizednyi kemény drill formájában –, mint a fiúkat. Már a kislányok is karrierről álmodoznak, a fiatal lányok szabadidejük nagy részét jövőendő szakmai pályafutásuk megalapozásával töltik, de mikor felnőttek lesznek, elvárják tőlük, hogy hirtelen tökéletesen nyitottak legyenek a gyermekvállalásra és professzionális háztartásvezetésre, még hozzá anélkül, hogy erre valójában előzőleg felkészítették volna őket. A nőket nehéz feladat elé állítják, amikor a hosszú távon versenyképes munkavállaló és a többgyermekes édesanya két teljesen különböző feltételekkel rendelkező szerepének összeegyeztetését kéri rajtuk számon.

De hiszen miért is baj, hogy kevesebb gyermek születik egy olyan világra, amelyet állítólagosan már most is a túlnépesedés fenyeget és ahol a rendelkezésre álló erőforrások amúgy is kimerülőben vannak? Egyes számítások szerint a legmodernebb technológiák alkalmazása mellett a Föld eltartó képessége maximálisan 12 milliárd ember élelmezésére és alapvető igényeinek kielégítésére képes, viszont 2050-re, ha az eddigi népességnövekedés így folytatódik, 18 milliárd ember él majd bolygónkon. És miért is nem örvendetes önmagában a meghosszabbodott életkor? Ez az önmagában akár kedvező fordulatként is értelmezhető folyamat, a jelenlegi struktúrák megváltoztatása nélkül, valójában a jövőben számos, eddig magától értetődőnek vett intézmény – mint például a nyugdíjrendszer vagy egy működő egészségbiztosítási rendszer – fennállását is fenyegetheti.

Nyugdíjas éveink?

Jelenleg a világ fejlettebb országaiban kétféle nyugdíjrendszer van érvényben. Az egyik a felosztó-kirovó rendszer, melyben az éppen munkaképes és járulékfizetésre képes generáció befizetéseivel biztosítja a már a munkás életből kilépett idősebbek nyugdíjait. Ez megfelelő demográfiai szerkezetű államok esetében, abban az esetben, ha nincs számottevő munkanélküliség, elegendő és igazságos mértékű nyugdíjak kifizetését teszi lehetővé.

A másik a tőkefedezeti rendszer, melyben a munkavállalók nyugdíjalapokba fizetnek be évtizedeken keresztül, s a befizetett tőkét az alapkezelők a világ tőkepiacain forgatják.

Stabil nemzetgazdaságok és stabil piacok esetében, recesszió- és válságmentes időszakokban ez a módszer szerény, de biztos hozammal kecsegtet. Ebben az esetben a probléma az államháztartásból át van tolva az önkéntes újraelosztás, a bank és a biztosítás körébe. Ezek a tőkefedezeti megtakarítások kihatással vannak a gazdasági növekedésre, mivel közvetítőkön keresztül visszakerülnek a reálgazdaságba. Amennyiben egy nagyobb létszámú idősödő korosztály megtakarításait egy időben kívánja pénzzé tenni, ez az ingatlan- és értékpapírárok zuhanását, s ezáltal a nyugdíjcélú megtakarítások leolvadását eredményezheti – különösen az ingatlanok esetében. Az értékpapírok tulajdonosai könnyebben vevőre akadhatnak a globalizált tőkepiacoknak, tehát a külföldi (például távol-keleti) felvásárlásoknak köszönhetően, ezáltal azonban jelentősen átalakulhat a tulajdonosi szerkezet a fejlett országokban (például az USA-ban). A tőkefedezeti rendszer abban a pillanatban, ha éretté válik – vagyis a demográfiai folyamatok hatására a megtakarítások túlsúlya átvált a kifizetésekre –, automatikusan felosztó-kirovóvá válik.

Mindkét nyugdíjrendszert az 1800-as évek végén, a nagyipari munkásság és a tisztviselők (homogén munkavállalói csoportok, legfőképpen férfiak) időskori ellátásának biztosítására hozták létre. Erre az időre és ezekre a társadalmakra az volt jellemző, hogy demográfiai egyensúlyban vagy akár demográfiai növekedésben voltak, a gazdaság fokozatosan növekedett, a foglalkoztatási szerkezet stabil volt. Általános volt a bőséges gyermekáldás, nem ismerték az atipikus foglalkozási formákat, a tömeges női munkavállalást, a recessziót és a stagflációt, egészen más volt a termékenységi ráta, a foglalkoztatási ráta, az átlagos munkába lépési kor és a várható életkor. Mégis ennek a letűnt kornak a társadalmi-gazdasági alapfeltevései mentén (persze módosításokkal) szerveződnek a mai társadalombiztosítási rendszerek is, de ha a kedvező demográfiai szerkezet – stabil foglalkoztatási szerkezet – gazdasági növekedés triászának feltételei nem teljesülnek, nem garantálható továbbra is a nyugdíj-biztosítási rendszer finanszírozhatósága.

Mindkét nyugdíjrendszer közös sajátossága, hogy egyforma mértékben gátolja a humántőke újratermelődését, mivel mindkettő távlati kárt okoz a gyermekvállalás fontosságának csökkentésével. A mai rendszerek a gyermekvállalást abszolút magánügygé degradálják, holott a gyermekek nevelésével jövőbeli adó- és nyugdíjjárulék-fizetők kitermelését is biztosítjuk. Mindez egyformán jellemző az angolszász, egyéni felelősség- és feladatvállalás szerepét kihangsúlyozó rendszerre és a kontinentális európai, szociális védőháló kialakítását megcélzó rendszerre is. Már hamarosan megmutatkozhatnak a nyugdíjrendszer finanszírozhatatlanságának a jelei, melyeket az aktív népesség fokozatos számbeli csökkenése és az eltartandó időskori népesség növekvő aránya okoz. Akkora technológiai fejlődés és olyan mértékű termelékenységi ugrás pedig nem várható sehol a világon, hogy mindez a jelenlegi rendszer megváltoztatása nélkül kompenzálható legyen.

Mindkét nyugdíjrendszerben a következő generáció befizetései az ígervények és államadósság-generáló hatás érvényesül. A felosztó-kirovó rendszer a keresztmetszeti egyensúlyra épít, azaz az adott évi befizetések és kifizetések egyensúlya a cél, de kedvezőtlen demográfiai szerkezet esetében ez csak implicit államadósság létrejötte árán valósítható meg. Mivel a magánnyugdíj-pénztárak hosszú távú portfóliójuk kialakításához gyakran államkötvényeket vásárolnak, ezek a későbbi generáció kötelezettségeit jelentik, így ezek explicit államadósságot generálnak. További kérdést vet fel, hogy milyen mértékben hat ki a megnövekedett migráció a kibocsátó- illetve célországok nyugdíjbiztosítási egyensúlyára, attól függően, hogy valaki hol végzi tanulmányait, hol dolgozik és fizet társadalombiztosítási járulékot, hol nevel gyermekeket és hol tölti nyugdíjas éveit.

A jelenlegi struktúrákban a nyugdíjrendszer tipikusan három pilléren áll. Az első pillér a társadalombiztosítás által folyósított állami nyugdíj, mely viszonylag alacsony

szintű jövedelmet biztosít, pontosabban (elvileg) a nyugdíjas kori megélhetéshez még éppen szükséges minimális jövedelmet biztosítja. A jövőben az állami terhek csökkentése érdekében egyre kevésbé tartják ésszerűnek csupán erre a pillérre alapozni a finanszírozást, ugyanakkor a svéd modellben ebben a pillérben található a kisgyermeket nevelők és a felsőfokú tanulmányokat végzők után járó állami járulékfizetés is. A második pillérben a magánnyugdíj-pénztárak által biztosított jövedelembiztosítás található, melyet a tagok munkabéruk arányában kötelező hozzájárulásként fedeznek. Az állam érdeke saját finanszírozhatóságának biztosítására ebben a pillérben a magas államkötvény-állomány tartása. A harmadik pillérben az önkéntesen fizetett nyugdíjpénztári tagdíjak vagy a biztosítási díjak fejében megszerezhető nyugdíjak találhatók, ez a pillér ösztönzésül szolgál az egyének hosszú távú megtakarításaira. Ennek változatai a munkáltató által finanszírozott nyugdíjalapok, amelyeket magán portfóliókezelők irányítanak társadalmi szervezetek beleszólásával, vagy pedig a szakszervezetek által menedzselt vállalati nyugdíjalapok.

A befizetés alapú nyugdíjrendszer hátrányosan érinti az alacsonyabb jövedelműeket és a nőket, mivel a ledolgozott évek számához, a nyugdíjba menés előtti évek átlagkeresetéhez és a mindenkori reálbér szintjéhez igazodik. A nyugdíj befizetés-arányos megállapítása ignorálja azt a tényt, hogy a nők világszerte átlagosan 30%-kal alacsonyabb bért kapnak ugyanazért a munkáért, mint a férfiak, továbbá, hogy a gyermekvállalás időszaka kiesést jelent a járulékfizetésben, és végül, hogy ők eleve jobban ki vannak téve a munkanélküliség veszélyének. A szolgáltatás alapú nyugdíjrendszerben a kockázatviselés terhe egységesebben oszlik el.

Az elmúlt évtizedekben a demográfiai és finanszírozhatósági feszültségek csökkentése érdekében valamennyi fejlett és feltörekvő ország tett intézkedéseket, illetve vezetett be reformokat a társadalmi szempontból igazságos járulékfizetés mellett kialakítható, megfelelő nyugdíjszint biztosítása érdekében. A rendszer hosszú távú életképességének fenntarthatósága érdekében azonban a jövőben világszerte várható a nyugdíjkorhatár felemelése, a korkedvezményes nyugdíjba vonulás lehetőségének megszüntetése, a rokkantsági nyugdíj feltételeinek szigorítása, az első pillér jövedelemhelyettesítési rátájának csökkentése és a második, illetve harmadik pillér szerepének erősítése. Az állam hosszú távú elkötelezettségeit csökkentvén áthárítja a piaci kockázatot a társadalom tagjaira, mely kockázat kétszeresen is jelen van, egyfelől munkaerőpiaci, másfelől tőkepiaci szempontból. Ezt a piaci kockázatot – a portfólió összetételétől függetlenül – a likviditás globális áramlása generálja, és fenntartja azáltal, hogy a nyugdíjvagyont alacsony kockázatú államkötvényekbe fektetik be.

Összességében elmondható, hogy egyik nyugdíjrendszer sem támogatja elegendően a gyermekvállalási hajlandóságot, és várható, hogy a termékenységi ráta további csökkenése és az időskori függőségi ráta folytatódó növekedése a nyugdíjalaphoz hozzájárulók számának további csökkenését eredményezi majd. Mindezeket a folyamatokat még jobban felerősítik a napjainkra egyre inkább jellemző atipikus (vagy manapság már „típikus”) foglalkoztatási formák világszerte egyre nagyobb mértékben lévő terjedése, mint például a részmunkaidő, a távmunka, az önfoglalkoztatás, a munkaerőkölcsönzés, a „jelentéktelen foglalkoztatás” és a szabadúszók, ös- vagy kistermelők tevékenysége. Az amúgy is átalakulóban lévő állapotokat még tovább bonyolítja az egyre növekvő migráció, a munkaerő tömeges, de legtöbbször csupán átmeneti elvándorlása. Korunkban jogos kérdésként merül fel, hogy milyen arányban viselje az állam, a munkaadó és a biztosított a nyugdíj terheit? Méltányos-e, ha a biztosított hosszú évekig külföldön dolgozott, de a teljes első pillérbeli belföldi támogatásban részesülni kíván? Amennyiben nem, szükséges lenne az egyes országok közötti nyugdíjszabályozás harmonizációja. Elegendően hatásos-e a családbarát adózási és nyugdíjpolitika, ha az immáron nyugdíjas szülők gyermekei más-más országokba emigrálva külföldön fizetnek társadalombiztosítást? Egészséges-e a társadalombiztosítási járulékok versenye a

külföldi működő tőkét becsalogatni szándékozó országok között, hiszen az alacsony tb-járulékok ugyan egyfelől versenyképesebbé teszik az adott országot, más részről viszont az időskori ellátás finanszírozhatóságának alapjaitól vonják el az anyagi eszközöket.

Shripad Tuljapurkar, a Stanford Egyetem biológusa szerint, ha strukturális változtatások nélkül fenn akarjuk tartani a mostani nyugdíjrendszereket, a finanszírozhatóság érdekében 2050-re elvileg 85 évre kellene felemelni a nyugdíjkorhatárt (azt megelőzően persze a várható élettartamot is). Ami ironikusan hangzik, az ma a világ sok területén valóság. Már ma is léteznek az egy életet nehéz körülmények között ledolgozó, öregkorukra az (amúgy is szűkösen élő) nagycsalád vagy gyermekek adományainak és segítségének kitett időskorú emberek tömegei, akik ezekre az évekre nem tudtak megtakarításokat felhalmozni, viszont az állam gondoskodására sem számíthatnak.

Még a jól szervezett, egyensúlyi helyzetben lévő nyugdíjrendszerrel rendelkező Nyugat-Európa és Egyesült Államok is problémák elé néz a jövőbeni idős generációk nyugdíjellátásával kapcsolatban. A volt szocialista országok ugyanolyan kedvezőtlen demográfiai tendenciákkal rendelkeznek, mint az előbbiek, ráadásul a nemzetgazdaságaikat alapjaiban megrengető rendszerváltásnak köszönhetően nemcsak az államok adósodtak el, hanem az emberek többsége is elvesztette addigi megtakarításait: vagy a kilencvenes évek inflációi olvasztották le azokat, vagy a munkanélküliség, illetve azt elkerülendő a kordelvezményes nyugdíjaztatás csökkentette le életszínvonalukat olyan szintre, hogy addigi megakarításait hamar fel kellett éljék. Így a megtakarítási arány alacsony és a pénzügyi termékekbe fektetett bizalom is kevés, ami nem kedvez a hárompilléres nyugdíjrendszer kialakításának. Mindezt tetézi, hogy az ezekben az országokban meglévő igen rossz életviteli szokások – a tömeges dohányzás és a túlzott alkoholfogyasztás tradíciója – szintén igen nagy mértékben terhelik meg a költségvetéseket, sőt többnyire ezek a magas egészségügyi kiadások hagyományosan korszerűtlen szervezésű, nem hatékony egészségügyi intézményrendszerrel párosulnak.

A világ többi fejlett és feltörekvő régiójához hasonlóan ezekben az országokban is várhatóak a nyugdíjak költségeinek növekedése, 2025-ben átlagosan GDP-jük 20-25%-át fogják nyugdíjkiadásokra költeni. A rendszerváltás gazdasági megrázkódtatásait átvészelt országok nem rendelkeznek jóléti intézmények nagymértékű kiépítését lehetővé tevő forrásokkal, így a nyugdíjas lakosság életszínvonal-emelésére – vagy annak legalább megőrzésére – szükség van az időskorúak teljes vagy részmunkaidőben való foglalkoztatására is. Kérdés, hogy ez mennyire összeegyeztethető az aktuális gazdaságpolitikával abban az esetben, ha már a fiatalok is nehezen találnak állást maguknak, továbbá, ha a hatvan év feletti lakosság egészségi állapota siralmas helyzetben van.

Az orosz állam csak a minimumnyugdíj erejéig vállal kockázatot, miközben a nyugdíjalapok vagyongazdálkodásának monopóliumával biztosítja saját adósságának piacát, így biztosítva a pénzügyi fenntarthatóságot fejletlen hazai tőkepiaci körülmények között is. Jelenleg még az előző rendszerben született, népes és jó oktatást kapott kohorszok dominálnak, de a termékenységi ráta a rendszerváltás óta drámaian csökkent, így hosszú távon náluk is 10% fölötti népességfogyás és a 65 év felettek arányának növekedése várható. Az 1998-as pénzügyi válság által okozott infláció éppúgy elérte a családot megtakarításait, mint a nyugdíjakat, konkrétan 40%-kal csökkent az egy főre eső GDP, miközben a munkanélküliségi ráta 12%-ra nőtt. Ezt követően vezették be az új nyugdíjrendszert, melyben az első pillér által biztosított minimálnyugdíj megakadályozza az időskori mélyszegénység kialakulását, és az állami kézben maradt vagyongazdálkodók biztosítják az állampapírok elhelyezését. A pénzügyi fenntarthatóság középpontba helyezésével azonban a rendszer érzéketlenné vált a demográfiai célokra.

A kínai társadalom hagyományosan nagy megtakarítási hajlandósággal rendelkezik, a megtakarítások a folyóáron számított GDP felét teszik ki. Ez a családon belüli felhalmozás ésszerű kompenzálása annak, hogy a nyugdíjalapokba befektetett pénzek

aránya alacsony, így a nyugdíjvédelmek is igen szerények. Ez összefüggésben van a kínai kormány által 1979-ben meghirdetett „egy család – egy gyermek” elvvel. A közvetlenül ezt megelőző népességrobbanás (5,78-as termékenységi ráta a hetvenes években) idején született emberek néhány évtizeden belül nyugdíjba mennek, és mivel kevesebb aktív dolgozó adójából kell majd a nyugdíjakat kifizetni, Kína két lehetséges alternatíva előtt áll majd: vagy elfogadja a munkabérek emelését, a társadalombiztosítási járulékok emelkedését és ezáltal versenyképességének romlását, vagy pedig béremelés nélkül von el többet a dolgozóktól, ez esetben azonban a családok megint csak kevesebbet tudnak megtakarítani.

A kínai kormányzat a második világháborút követő időszakról kezdve törekszik e hatalmas ország makrogazdasági és demográfiai egyensúlyát fenntartani, már 1951-ben bevezették a felosztó-kirovó típusú nyugdíjrendszert, nyugdíjalapokat működtettek, az államigazgatásban és az iparban dolgozók számára meghirdették az egész életen át tartó foglalkoztatás elvét. Az országon belüli migrációt a nyugdíjátutalások régióon belüli korlátozásával fékeztek meg, valamint azáltal, hogy a munkavállalók nyugdíjba vonulásuk után „átörököthették” állásukat gyermekeikre. A kilencvenes években hárompilléres nyugdíjrendszert vezettek be, majd ezt több nyugdíjreform is követte. Nemcsak tartományonként, hanem városi-vidéki minőségükben is különböznek az egyes nyugdíjrendszerek. Várható, hogy 2050-re Kína minden tartományában duplájára nő a 65 éven felüliek aránya, tehát a mai 7,6%-ról 23,6%-ra fog növekedni, ez 330 millió nyugdíjast jelent majd. Mind a hagyományok, mind az állam propagálja a szülők időskori támogatását gyermekeik által; a nyugdíjasok 45%-a ma is felnőtt gyermekével él egy háztartásban. Ez azonban a jövő problémákat nem orvosolhatja megfelelő mértékben; ahhoz, hogy egy hatékony, tőkefedezeti alapon is működő nyugdíjrendszer kialakulhasson, szükség lenne megfelelően működő bankrendszer és értékpapírpiacon kialakítására, mely azonban nem volna lehetséges az állami vállalatok tőzsdére vitele nélkül.

A hatékony nyugdíjrendszer kialakítását tekintve nagyságrendekkel súlyosabb problémákkal kell szembenéznie Indiának. Ez az ország, amely a világ második legnépesebb, és GDP-növekedés tekintetében harmadik legsikeresebb állama, egyáltalán nem rendelkezik európai értelemben vett, a társadalom legnagyobb részét lefedő nyugdíjrendszerrel és egységes társadalombiztosítási rendszerrel. A növekvő gazdaság növekvő népességgel, de előregedő társadalommal is párosul, a nyugdíjasok száma a mai 76 millióról 2030-ra várhatóan 218 millióra növekszik, miközben jelenleg sincs 90%-uknak semmilyen hivatalos nyugdíjbiztosítása. Eme „kiváltságos” intézményt Indiában csak a kevés számú köztisztviselő (ők ráadásul hozzájárulások nélkül, közpénzekből finanszírozva), a vasúti és postai szférában dolgozók és a 20 fő feletti cégek alkalmazottai vehetik igénybe. A mezőgazdaságban és kisvállalkozásban dolgozók hatalmas tömegei részére önkéntes belépéssel működő pénztárak állnak rendelkezésre. Ezekhez azonban nagyon kevesen csatlakoznak, egyrészt a lakosság még mindig analfabéta rétegei, másrészt az eleve nyomorszerű jövedelemviszonyok miatt, melyek nem teszik lehetővé járulékok fizetését. Az idősök egy része állami segélyben részesül, hagyományosan elfogadott az időskorúak gyermekeiktől való függése is. A munkabérek megnövelésével, az önkéntesség kötelező érvényűvé alakításával, a társadalombiztosítás egységes kiépítésével és a nők széleskörű diszkriminációjának megszüntetésével azonban csak abban az esetben érhetnek célba, ha előtte az igen lassan működő törvényhozást, adatnyilvántartó rendszert és egyéb bürokráciát is modernizálják. A végeredmény egy, már „csupán” a fenntartható fejlődés szempontjából versenyképes, de nagyobb jóléttel rendelkező és társadalmi szempontból igazságosabb India lenne.

Afrika lakossága egyelőre a nyugdíjkorhatár elérésének élettanilag lehetővé tételével küzd, és erre a fejlettebb kontinensektől nemhogy segítséget nem kap, hanem a modern kereskedelem által lehetővé tett mindenféle módon tovább folytatódik emberi és

természeti tőkéjének kifosztása. A termelést a nyugati dömpingárok bénítják meg, és az így parlagon hagyott földek és az egyéb természeti kincsek külföldiek által történő felvásárlása már nagyban zajlik. Ha nincs munka, nincsenek állam által szavatolt közjavak sem, mint például ingyenes oktatás vagy infrastruktúra, így válik lehetővé az, hogy a gyarmatosítás alóli felszabadulás után végre saját – bár idegenek által meghúzott határokkal rendelkező – országukban, saját népeik – bár sokuk migrációra, menekülttáborokba kényszerítve –, saját életüket élhessék, amíg annak az éhség, a betegségek és a polgárháborúk véget nem vetnek – a fejlett világ pedig ölbe tett kézzel nézi mindezt. Talán eljön még az idő, amikor a XXI. század technológiai vívmányait felhasználva és a nemzetközi kereskedelmi szervezetek méltánytalanságot nem tűrő intézkedései által szavatolva, Afrika végre elkezdhet saját nyugdíjrendszereinek problematikájával foglalkozni.

Az elmúlt idők válságai egyértelműen megmutatták, hogy a piaci mechanizmusok által biztosított megoldások sikertelenségének költségei magasabbak az állami megoldásokénál. Erre alapozva indokolt lenne egy szélesebb társadalmi réteget érintő állami nyugdíjrendszer kialakítása és fenntartása. Nem megkerülhető a humántőkébe történő befektetés ösztönzése. A nyugdíjuttatás kiszámításakor figyelembe kellene venni az egyén élete során történt jövedelemtermeléshez és nyugdíjalaphoz való hozzájárulását, melynek fontos részét képezi a gyermekvállalás. A nagy közös állami nyugdíjalaptól elkülönítve, külön számlán kellene vezetni az egyénhez kötődő családi nyugdíjalapot, mely gyakorlatilag az egyén saját gyermekei által részben vagy teljes egészében finanszírozott alapot jelentené. Ez nem csupán a gyermekvállalást ösztönözné, hanem azon felül még a humán tőkébe való minőségi befektetést is, hiszen jövőbeli nyugdíjuttatásunkat befolyásoló tényező lenne gyermekeink jövedelemszerző képessége. Ez egy a mai rendszerekből teljes mértékben hiányzó elem, mert amíg a gyermekvállalásból adódó juttatáskiesést sok jóléti állam ösztönzi, addig az emberi tőkébe történő befektetés még csak fel sem merül egyetlen országban sem.

Egy ilyen rendszerbe azonban már eleve bele kellene kalkulálni a modern migrációs tevékenységek illetve a patchwork-családok és a csonka családok megléte okozta differenciálódást, és ezen modern, egyre inkább teret nyerő életformákhoz kellene igazítani a jövő szabályozást. A generációs feszültségek megelőzésére a legjobb módszer a társadalmilag legigazságosabb és legméltányosabb rendszer kialakítása. Ez persze nem csupán a nyugdíjbiztosítást kell, hogy jellemezze, hanem az adórendszer kialakításánál is figyelembe kellene venni, hogy egy gyermeket nevelő ember anyagi kiadásai szignifikánsan eltérnek egy családdal nem rendelkezőitől, valamint hogy egy gyermeket nevelő állampolgár országa jövőjébe fektet be anyagi hozzájárulásával és munkára fordítható idejének feláldozásával.

Alfa, mint Alzheimer és ómega, mint obesitas, avagy növekvő élettartam – hosszabb egészségben eltöltött élettartam?

Az Európai Unió 27 tagországa ma átlagosan a bruttó hazai termékeinek 7,5 százalékát fordítja egészségügyi ellátásra. Az átlagos tízéves gyermek egészségügyi ellátása a GDP 3%-át igényli, az átlagos európai felnőtt a negyvenes éveitől kezdve lassan, de fokozatosan „többe kerül” állama költségvetésének, a nyolcvanas éveiket élők egészségügyi ellátása pedig már az ország GDP-jének 15%-át emészt fel. 2050-re az átlagos egy főre eső egészségügyi kiadások 25%-os emelkedése várható az Európai Unión belül, s ugyanez a tendencia a világ minden részén. Akár a népesség elöregedése

okozza az egészségügyi kiadások növekedését, akár a korszerűbb egészségügyi ellátás teszi lehetővé a népesség várható élettartamának növekedését, egy biztos: az egészségügy világszerte egyre drágább lesz.

A jövőt illetően háromféle hipotézis létezik a születéskor várható élettartam növekedésére, az egészségi állapot szempontjából nézve: az első a „megbetegedés növekedés hipotézise”, amely szerint ugyan tovább élünk, de ugyanolyan rossz egészséggel, mint eddig, tehát hosszabb lesz a betegségben eltöltött évek száma és több a beteg ember. Ha az elhízás és a civilizációs betegségek ugyanolyan mértékben terjednek tovább, mint az elmúlt húsz évben, világszerte ez a scenárió lesz a jellemző. A második a „dinamikus egyensúly” hipotézise”, az egészségben eltöltött évek száma az születéskor várható élettartammal egyező mértékben fog nőni, miközben a rossz egészségi állapotban eltöltött évek száma változatlan marad. A harmadik a „megbetegedés csökkenés hipotézise”, amely számol az életszínvonal és az egészséges életmód javulásával, ennek megfelelően jelentősen nő az egészségben eltöltött életevek száma és jelentősen csökken a beteg éveké. Az utóbbi scenárió az Európai Unió célkitűzése is.

Ma már természetesnek vesszük, hogy minden új generáció tovább él, mint az előző, hogy az újszülött csecsemő eleve magasabb várható élettartammal rendelkezik születésekor, mint felmenői. Így van ez már több generáció óta, és az elegendő táplálék, a fejlődő orvostudomány, a gyógyszeripar és a biotechnológia folytonos vívmányai ma már – legalábbis a fejlett államokban – a legtöbb ember számára elérhetőek. Ha ehhez még hozzászámítjuk a népesség egyre növekvő informálódási és képzettségi szintjét, akkor elvileg azzal kellene számoljunk, hogy az emberiség a jövőben egyre egészségesebbé válik.

A legutóbbi évek tendenciái és a rohamos sebességgel terjedő félben lévő, új népbetegségek azonban pont egy ezzel ellentétes képet mutatnak. Népbetegségnek nevezhető egy kórkép akkor, ha már olyan gyakorisággal lép fel, továbbá olyan veszélyes mértékű az egyén számára, hogy az már szocioökonómiai következményekkel is jár. Korunk népbetegségei közé tartoznak az elhízáson kívül az allergia, a neurodermitisz, az asztma, a reuma, a mozgásszervi megbetegedések, a daganatos és az autoimmunbetegségek, a fülzúgás és egyéb halló- és egyensúlyszervi zavarok, a fejfájás és a migrén, továbbá a depresszió és nem utolsósorban az Alzheimer-kór. Az Alzheimer-kórban illetve az időskori demenciában szenvedő betegek igen költséges, teljeskörű ápolást és gondozást igényelnek, és számuk világszerte rohamosan nő. A mai hetven év feletti lakosság 10%-a és a nyolcvan év felettek 20%-a szenved ettől a betegségtől, ápolásuk finanszírozása már most sem biztosított.

Vagyis a 21. század embere nemhogy nem egészségesebb, hanem sokkal inkább ki van téve különböző krónikus betegségeknek – sőt rövidebb ideig is él majd, mint szülei. Ennek fő okozója korunk első számú népbetegsége, az elhízás, azon belül is a kóros elhízás, mely egészen pontosan a BMI (Body-Mass-Index) 25 (elhízás), illetve 30 (nagyfokú elhízás) fölötti értékét jelenti. Az elmúlt évben vezették be hivatalosan az extrém elhízás (35 feletti BMI) fogalmát, mely eddig ismeretlen volt. Az Egyesült Államokban található a legtöbb túlsúlyos ember a világon, és a kiskorúak közül a fiúk 7,3%-a, a lányok 5,5%-a szenved az extrém elhízástól. Ez összességében kereken négy millió extrém túlsúlyos kiskorút jelent, akik nagyobb gyakorisággal találhatók az afro-amerikai és a latin-amerikai népesség körében. Egy példa a túlsúlyosság mértékére: egy ilyen tizenkét éves kisfiú 152 cm-es magasság mellett 82 kg súllyal rendelkezik.

A probléma korántsem csupán esztétikai jellegű: ezek a fiatalok már huszonéves korukban éppolyan mértékben szenvednek a fent említett civilizációs betegségektől, mint mostani nagyszüleik. Tehát a szívkoszorúér részleges elzáródásától, érrendszeri, keringési problémáktól, cukorbetegségtől, zsírmájtól és ízületi panaszoktól. Ez konkrétan azt is jelenti, hogy, amennyiben nem változtatnak életmódjukon és nem sikerül nagy-

mértékben lefogyniuk, a jelenlegi statisztikai átlagnál 10-20 évvel rövidül várható élettartamuk. Tehát amíg az átlagos amerikai férfi 80 évig él és az átlagos amerikai nő 85 évig, addig ezek a férfiak csupán a 60-70., a nők pedig maximálisan 65-75. életévüket érhetik meg. Ezzel a statisztikával (átlagéletkor 67,5 év) pedig immáron „utoléri” a nyolcvanas évek Kínáját vagy a hatvanas évek Magyarországot!

Eddig úgy tartották számon, hogy az elhízásért elsősorban a – fejlett országokra jellemző – modern életvitel, a mozgáshiány, az egyoldalú étkezés vagy a stressz a felelős. Az elhízás azonban a kilencvenes évektől napjainkig olyan mértékben fokozódott, illetve váltott át a kóros elhízás elterjedésébe, hogy az már nem indokolható pusztán a fent említett életmóddal, különösen, hogy a kilencvenes évek óta sehol sem változtak radikálisan sem az étkezési, sem az életviteli szokások. És nem csak a fejlett, jóléti államok érintettek, hanem kifejezetten gyorsan terjed az elhízás a világ elmaradottabb, fejletlenebb régióiban és a feltörekvő nemzeteknél is. Megfigyelhető továbbá az a tendencia is, hogy egy társadalmon belül a szegényebb rétegek körében több az elhízott gyermek. Szerepet játszanak persze az ebből a szempontból hátrányos genetikai adottságok is, például Óceánia népességének ma már 75%-a érintett.

A valódi okok közé sorolható az olcsó és kényelmes gyorséttermi étkezés tömeges elterjedése, melyből hiányoznak mindazok a vitaminok, nyomelemek és esszenciális zsírsavak, melyek nélkül nem működik optimális módon sem a hormonháztartás, sem a zsírégetés, sem az egyéb anyagcserefolyamatok. A nyugati világ iskoláiban már alig van saját konyha, de közelükben gyakran találunk gyorséttermeket és az iskolai büfék exkluzív szerződéseket kötnek az édesség- és üdítőital-kereskedőkkel. A kórházak nagykonyháiban is ismeretlen a friss alapanyagokból készült étel, költséghatékonyabb porleveseket és egyéb instant ételeket kapnak a gyógyulófélben levők. Egyes kimutatások szerint a fejlett országokban élő népesség legnagyobb része már most cink-, szelén- és magnéziumhiányban szenved, az esszenciális zsírsavak pedig szinte mindegyikőnk táplálékából a kívánatos mértéknél jobban hiányoznak. A krómhiány a zsírégetés zavaraiért és ezáltal az elhízásért felelős, a mangánhiány pedig az inzulintermelés zavaraiért és ezáltal a cukorbetegség kialakulásáért, és a sor még hosszan folytatható. A túlzott cukorfogyasztás és az egyéb adalékanyagok nagymértékű fogyasztása pedig még tovább fokozza a szervezet vitamin- és nyomelemigényét, mely eleve sem kielégített.

Ha nincsenek meg bizonyos nyomelemek a szervezetben, hiába fogyasztunk mesterségesen előállított vitaminokat, azokat nincs mi bevigye a vérbe vagy a csontokba, így felesleges ballasztként kiválasztódnak a bélrendszeren keresztül. A zöldségekben-gyümölcsökben-magvakban természetből fogva meglévő nyomelem-vitamin-kombinációk viszont sikeresen bejutnak az emberi szervezetbe és felszívódnak a sejtekben. A modern ember sohasem éhez, sőt híz, de telirakott tányérok előtt hal belülről éhen a szervezete.

Az esszenciális zsírsavak eredetileg bőségesen szerepeltek az ember étlapján: a legtöbb vadon elejtett állatban, halban és elfogyasztott termésben jelen voltak. A modern körülmények között termesztett, műtrágyázott takarmánynövényekben már szinte egyáltalán nincsenek esszenciális zsírsavak, így a hízóállatok sem vehetik fel őket a táplálékkal, tehát az emberhez sem jut elegendő belőlük. Ugyanez a helyzet a műtrágyázott zöldségekkel és gyümölcsökkel is. A csecsemő normális esetben az anyatejjel szívja magába az esszenciális zsírsavakat, melyek az idegrendszer egészséges fejlődéséhez alapvetőek. Bizonyított tény, hogy az esszenciális zsírsavak hiánya gyermekeknél az idegi és mentális fejlődési folyamatok zavaraihoz vezetnek, ezért nem véletlen, hogy egyre gyakoribbak a figyelem- és mozgászavaros, tanulási problémákkal rendelkező gyermekek. Az is bizonyított tény, hogy eme zsírsavak hiánya kortól függetlenül az embernél depresszióhoz és egyéb idegrendszeri zavarokhoz – például Alzheimer-kórhoz

–, valamint az immunrendszer zavaraihoz vezetnek. Ezért egyre több az allergiás vagy autoimmun betegségben szenvedő gyermek és felnőtt is.

Az elhízás legfontosabb kísérő betegségei a magas vérnyomás, a szívelégtelenség, a zsírmáj, az alvási apnoe (enyhébb formájában „horkolás”), a cukorbetegség, az érlelmeszedés, az epehólyag-betegségek, a mozgásszervi megbetegedések és a jó- és rosszindulatú daganatok kialakulása – valamint a nők terméketlensége. Amennyiben eme kórképek felsorolásánál tisztességben megőszült bácsikák és zoknit horgolató nagymamák jutnak eszünkbe, akkor képzeljük el, jobban mondva fogadjuk el és vegyük komolyan a fenyegetést, hogy mindez a fiatal korosztályra vonatkozó felsorolás volt. Képzeljük el, hogy a kismamák többsége veszélyeztetett terhes, képzeljük el a szülészeti osztályokat, ahol standard kezelésnek számít a cukorbeteg újszülöttek ellátása, képzeljük el az óvodákat, ahol a gyermekek sorban állnak naponta többször, hogy az óvónéni megmérje a vércukrut és beinjekciózza az inzulint nekik. Képzeljük el az iskolákat, ahol gyógytornászokra van szükség tornatanárok helyett, hipoallergén, diabetikus ételt adnak a menzán, és ritka az olyan gyermek, aki nem szed figyelemzavar elleni gyógyszert, képzeljük el a harmincasok több éves várólistáit térd- és csípőprotézis-műtétre – tehát képzeljük el az egészség és fiatalság nélküli életet. Képzeljük el mai babakocsijainkat, ruhaméretezéseinket, tömegközlekedési eszközeinket, kórházi ágyainkat, koporsóinkat és társadalombiztosításunkat – egy világot, amely már nem passzol ránk és ezért nem is finanszírozható.

Az Európai Unió Parlamentje nemrég irányozta elő, hogy a jövőben a – különösen a gyermekek által is vásárolt – élelmiszereken legyen feltüntetve a száz grammra eső zsír, telített zsírsavak, szénhidrát, cukor és só mennyisége. Ez azonban csak egy apró lépés a szakadék szélétől visszafele. A potenciális járulékfizetők száma az aktív korúak arányának csökkenése miatt világszerte további 10%-kal fog csökkenni a jövőben. Ha nem tartjuk egészségben társadalmainkat, az emberek nem érik meg egészségben az időskort, akkor nem lehet szó a munkaerőpiaci részvételi arány emeléséről és a nyugdíjkorhatár további kitolásáról, tehát már nemcsak a nyugdíjak nem, hanem az egészségügyi rendszer sem lesz finanszírozható. Mivel az időskori megbetegedések szoros kapcsolatban vannak a korábbi egészségi állapottal és életvitellel, már ma drasztikus módszerekkel kellene küzdeni a dohányzás, a túlzott alkoholfogyasztás és a túlsúly ellen. E küzdelem már az óvodáskori egészséges életmódra való neveléssel kellene, hogy kezdődjön, és fontos szerep kellene jusson a prevenció jellegű programoknak és a szűrővizsgálatoknak is.

Mindez azonban nem elég. Át kellene, hogy álljunk a népesség kizárólag költségghatékony és profitorientált ételmezésének liberális szempontokat kielégítő szervezéséről a nemzetgazdaság egészségének fenntarthatóságát szolgáló, friss idénytermékek felhasználását ösztönző étkeztetési rendszerre (a bölcsődéktől a munkahelyeken át az öregek otthonáig), mely által „mellékesen” sok ember számára teremthetnénk munkalehetőséget is mind a mezőgazdaságban, mind az élelmiszeriparban, mind pedig a közétkeztetésben, nagykonyhákban. Azok, akiknek már sehol máshol nem jutna esély a munkaerőpiacon, ez által a népétkeztetési rendszer által újra adó- és járulékfizető állampolgárokká válhatnának.

Ez önmagában persze csupán a problémák egy részét oldaná meg, szükség lenne egy új, ösztönzésre épülő egészségbiztosítási rendszer bevezetésére, mely már meglévő, egyéb biztosítási ágazatokban alkalmazott módszereket ültetne át a rendszerbe, ezáltal serkentve a népesség önálló felelősségvállalását saját és gyermekei egészségének megőrzésében. Ami az autó- vagy az életbiztosításban teljességgel elfogadott, hogy a biztosított autó tulajdonosának igen sok különböző adat függvényében (kor, nem, lakhely, foglalkozás stb.) határozzák meg a fizetendő biztosítási díjat, ugyanígy elfogadott kellene, hogy legyen az egészségbiztosításban.

Az egészség egy dinamikus folyamat, melyet nem elég egyszer elérni, megőrzésének biztosítását csak a mindennapokba beiktatott folyamatos, aktív egészségmegőrző szerepvállalással lehet elérni. Nem kötelező, éves egészség- és súly kontrollt kellene bevezetni, melyet a gyermekeknél a közoktatási intézményekben végeznének el, a felnőtteknél pedig hivatalos egészségcentrumokban, hogy ezáltal ne tegyék ki a házi orvosokat korrumpálható helyzetnek. A súlykontrollt kiegészítenék egyéb vizsgálatok is, melyek a túlzott alkohol- és cigarettafogyasztás kiszűrését szolgálnák, továbbá egyéb, az egészségi állapot meghatározása szempontjából fontos rutinszerű laborvizsgálatok is. Ha a biztosított egészségi vizsgálatának végeredménye azt igazolja, hogy nem tett meg mindent egészségének megőrzéséért, a súlyeltérés, dohányzás ténye stb. mértékének arányában emelkedne fizetendő egészségbiztosítási hozzájárulása, progresszívan. A kiskorúakért és tanulókért szülei a felelősek, a terhesek és három év alatti gyermekkel rendelkező édesanyák mentesülnek ezek alól a kontrollok alól és automatikusan legalacsonyabb járulékfizetési kategóriába kerülnének vagy járulégmentességet élveznének. Aki nem venne részt a kontrollvizsgálatokon, az automatikusan a legmagasabb – tetemes – biztosítási járulékot fizetné.

Természetesen nemcsak passzív, hanem aktív formában is kellene a népeiséget támogatni egészségének megőrzésében. A teljes lakosság tökéletes informálása lenne az első lépés, ugyanis még a mai nyugati társadalmak egyébként magasan kvalifikált népeisége is meghökkentően alacsony ismeretszinttel rendelkezik saját testét és biológiai folyamatait illetően. A felnőttek az alapvető táplálkozási és életviteli ismeretekkel sem rendelkeznek, és a termékenység és fogamzásgátlás összefüggéseiről még a nőknek sincsenek fogalmaik, akiket pedig ez direkt módon érint. Az egészséges étkezés intézményesítése után az egész népeiség számára anyagilag elérhetővé kellene tenni a rendszeres sportolás lehetőségét, ingyenes vagy kedvezményes sportszer- és teremhasználat formájában.

A hagyományos kínai orvoslás filozófiáját követve nem az utólagos gyógyításra, hanem a megelőzésre, az individuális kezelésre, valamint az orvos és a „beteg” szoros kapcsolatára kellene a súlypontot helyezni. Már a kezdődő, apró panaszokat is komolyan kellene venni és azokat azonnal kezelni. A jelenlegi egészségügy tökéletesen ignorálja az alternatív gyógymódokat, azokat teljesen kizárja az egészségbiztosítási rendszerből, így megfizethetetlenül drágává és nehezen elérhetővé, exkluzívvá téve a lakosság legnagyobb része számára. Ha mindenki számára elérhetővé tennénk a megelőzésre alkalmas egészségmegőrző módszerek (például akupunktúra, akupresszúra, masszázs, homeopátia stb.) rendszeres, sőt gyakori igénybe vételét, akkor nemzetgazdasági szinten is érezhető megtakarításokhoz juthatnánk az egészségügyi kiadások terén, nem is beszélve a munkahelyteremtés lehetőségeiről. Minden nagyobb méretű munkahelyhez (például iskolához, kórházhoz, üzemhez, irodaépülethez stb.) kellene egy egészség-szolgáltatási (és sportolási) központot integrálni, ahol a dolgozók hatékony módon, kényelmesen és alacsony költségek mellett vehetnék igénybe az egészségük fenntartásához szükséges szolgáltatásokat.

Fontos lenne a kontrollok szolgáltatásszerű megszervezése és az emberek megértése azzal kapcsolatban, hogy a rendszer finanszírozhatatlanságának veszélye fennáll, a működőképes egészségügy mindannyiunk érdeke és mindenki kötelessége hozzájárulni a kockázatok minimalizálásához illetve a rendszer finanszírozhatóságához. A rendszer előnye, hogy igazságos és összeegyeztethető a magánember érdekeivel – az egészségben maradással és az egészségügyi kiadások ésszerű keretek között tartásával. Ellentétes azonban az élelmiszer- és gyógyszerlobby törekvéseivel.

Élethosszig tanulni – élethosszig dolgozni

Ha egy nagy létszámú időskorú népcsoport jövedelmeit szeretnénk finanszírozni, visszafele kell, hogy meneteljünk az időben ahhoz, hogy a probléma megoldásához közelebb kerüljünk. Kézenfekvő az első lépés, miszerint a nyugdíjkorhatárt a lehető legtovább ki kell tolni. Ha ezt megtettük, akkor megfelelő minőségű és mennyiségű munkát kell biztosítsunk az ötventől hetven-hetvenöt éves korosztályig dolgozó emberek számára. Felmerül a kérdés, hogy ez a fennálló rend keretei között (a költséghatékony-ság és profitmaximalizálás mindenek felett való fontossága) megvalósítható-e. Ma már nem a termelékenység fokozása és a költséghatékony-ság kellene, hogy legyen a kihívás, hanem a fenntartható munkahelyteremtés és ezáltal járulékfizetés. Felmerül továbbá, hogy ez milyen minőségű és mennyiségű munkát jelentsen az adott egyén számára, és hogy a közeljövőben fennálló feltételek között (igen kevés fiatal, kevés középkorú, sok idősebb) ez a különböző szakmákon belül milyen korcsoportbeli elosztást tesz lehetővé, ésszerűvé, illetve szükségessé.

Abban az esetben, ha adott egy társadalom, ahol minden sarkon található egy zsúfolásig teli idősek otthona, viszont relatíve kevés a fiatal, egészséges, megfelelő fizikumú munkavállaló, abban az esetben felmerül a kérdés, hogy van-e értelme pedagógusokat, közgazdászokat, jogászokat és újságírókat képezni húszéves emberek csoportjaiból, akiknek a fizikai munkaerejére egyrészt szükség lenne, másrészt pedig szocializálódásuk és élettapasztalat-szerzésük szempontjából is hasznos lenne számukra a csoportmunkát igénylő szakmák gyakorlása. Miért sűrgetjük a tanulási életszakasz lezárását manapság, az egész életen át tartó tanulás korszakában, amikor az átlagember élete szerte a világon már rég nem arról szól, hogy egy, a fiatal éveiben elsajátított szakmában dolgozza le életét? A legtöbb szakmában már ma is elvárás és követelmény a rendszeres továbbképzés, illetve átképzés. Miért ne legyen az oktatási rendszer teljesen rugalmas ebben a rohamos sebességgel változó világban, ahol a munkavállalóktól is hasonló rugalmasságot várnak el, s az információ egy része is ugyanilyen nagy sebességgel avul el? A fiatal nemzedéket eleve arra lenne célszerű ránevelni, hogy törekedjen fizikai és mentális egészségének fenntartására hosszú távú terhelhetőképességének megőrzése érdekében, maradjon egy életen át motivált az egyre több ismeret és tapasztalat megszerzésére és hasznosítására, és nem utolsó sorban legyen nyitott a váltásra.

A Lisszaboni Stratégia előirányozta számunkra az életen át tartó tanulást, és ezt alátámasztják mindazok a kutatások, amelyek azt igazolják, hogy az ember jóval a fiatal évein túl is ugyanolyan tanulékony maradhat, sőt, mélyebb, intenzívebb tanulásra képes, mert az elsajátított ismereteket sokkal magasabb szinten tudja egymással összekombinálni. Manapság már nem a poroszos iskolarendszer magolós tanulástechnikáira van szükség, hanem sokkal inkább az individuális tehetséggondozásra, a problémamegoldó képesség fokozására, a kiváló kommunikációs készség elsajátítására és nem utolsó sorban magára az életen át történő tanulásra való motiválásra. Hiába költöttek el már a világon dollármilliókat azokra a pszichológiai kutatásokra, amelyek a csoportképződésről és a hatékony csoportmunkáról szólnak (persze nem az oktatási, hanem a gazdasági szféra szolgálatába állítva), ha mindezeket a megszerzett ismereteket az óvodákban és iskolákban egyáltalán nem használják fel. Hiába tudjuk, hogy mekkora lenne az ideális osztálylétszám és az inspiráló környezet, hiába rendelkezünk legmélyrehatóbb ismeretekkel a tanulástechnikát illetően, ha még léteznek tíz fősnél nagyobb osztálylétszámok, hiába a kitűnően kiképzett tanár, ha lehetetlen feladat elé állítják és szétmorzsolja energiáit.

Az emberekkel való munkákat, amilyenek például az egészségügyben, oktatásban és sok egyéb más területeken található szakmák, nem lehet és nem is szabad gépesíteni

vagy túlzottan racionalizálni. Kisgyermek gondozásához, gyermekek és felnőttek oktatásához, aggkorúak ápolásához nem lehet túl sok munkaerőt felhasználni, mert minden egyes személynek lehet még további értelmes munkát adni, ami az ellátás színvonalát még tovább emeli. Ez persze nem jelenti azt, hogy mindez megfelel a rövid távú profitmaximalizálás szolgálatában álló feltételeknek, ellenkezőleg; célunk azonban addig nem lehet egyes személyek vagy cégek profitjának fenntarthatósága, amíg társadalmaink fenntarthatóságát nem biztosítottuk.

Feltétlenül szükséges lenne a teljes foglalkoztatottság feltételeit megteremtő ágazati struktúra kialakítása, mely azonban a maitól eltérő életkarrier-tervezést jelentene az egyén számára. Eleve nem válhat a tanulás és az új szakmában való pályakezdés kizárólagosan a fiatalok részére fenntartott privilégium olyan körülmények között, ahol a munkavállalók nagyobb hányada középső- és időskorú, és az ágazatok termelési struktúrái és a piaci feltételek gyorsan változnak. A középkorúak és idősek munkavégzésének és járulékfizetésének biztosítása érdekében a fiataloknak – a maradékelv alapján – a kezdő években csak azokat a szakmákat lenne szabad kitanulni és azokat a munkákat végezni, amelyeket a náluk idősebbek már nem tudnak, vagy nem akarnak elvégezni; ők később úgyis válhatnak majd és végezhetik a képességeiknek és motivációjuknak megfelelő tevékenységeket. Ehhez viszont szükséges lenne egy olyan oktatáspolitikai kialakításra, amely meghatározott feltételeket szab egyes szakmákban való továbbtanuláshoz olyan formában, hogy vagy egy bizonyos (magasabb) életkort, vagy megfelelő számú munkaév teljesítését bármely ágazatban, vagy pedig a gyermekvállalást állítja követelményként.

Meg kellene gondolni, hogy mi okoz nagyobb nehézséget az egyén számára: az, ha hivatását és az általa kiválasztott szakmát (merről adott esetben még fogalma sincs) csak egy-két évtizeddel később tanulhatja ki és gyakorolhatja, de ennek fejében nyugdíjas koráig dolgozhat és megfelelő szintű nyugdíjat kaphat — vagy pedig ha a piac láthatatlan keze pofozza át egy-két, a szabadon, liberális elveknek megfelelően kiválasztott szakmában ledolgozott évtized után a hosszú távon álláskereső, átképzésben résztvevők és csekély nyugdíjjal rendelkezők táborába? Nem pusztán szervezés kérdése-e, hogy ők is munkát kaphassanak, ha egyszer sok ágazatban elkelne a segítő kéz, csak „nehezen” finanszírozható a további alkalmazottak felvétele és betanítása? Másrészt, miért igazságos és mivel indokolható az a rendszer, amelyben az értékesebb állások zömét a fiatalok (negyven alattiak) részére tartják fenn, akik azonban nem rendelkeznek azzal a szakmai és élettapasztalattal, amellyel idősebb, de még teljességgel terhelhető kollégáik? Életképes és fenntartható-e ez a rendszer, ha még a fiatalok egy része is munkanélküli benne? Amíg kizárólagosan a költséghatékonyság és ezzel a termelési tényezők (így a munkaerő is) minimalizálására való törekvés érvényesül benne, biztosan nem.

Egy nemzetgazdaság közös jövője, foglalkoztatási politikája és ágazati struktúrája csakis egységesen, az adott társadalom lehetőségeinek megfelelően és a fenntarthatóság elvei alapján lehet kialakítva, és nem megengedhető, hogy az egyes munkaadók külön-külön kénye-kedve szerint alakuljon annak függvényében, hogy éppen a rövid távú profitmaximalizálás vagy a jobb konjunktúra függvényében engedhető-e meg főbb munkahely kialakítása vagy eltörlése és a szociális szempontok fokozott figyelembe vétele vagy ignorálása. Nem bízhatjuk a szabad piacra a szociális létesítmények meglétét, hiszen azok a meglévő és várható korcsoporteloszlás mellett már senki számára sem jelentenek rentábilis üzletet illetve finanszírozhatóak kellőképpen, ellenkezőleg, a fennálló demográfiai tendenciák mellett örülhetünk, ha nullszaldósan meg tudunk felelni annak a nagy kihívásnak, hogy minden idős ember méltóságának elvesztése nélkül, elfogadható egészségi és szociális körülmények között élje meg utolsó, nyugdíjas éveit.

Dinamikusan változó, egységes foglalkoztatáspolitikát kell kialakítani, melyben minden meglévő munkaerő-kapacitás kihasználására lehetőség van azáltal, hogy a munka-

erőigényes ágazatokat is fejlesztjük; ennek persze ára van, például a mezőgazdaságban sok munkaerő által megtermelt termékek cserearánya kedvezőtlen – de még így is rentábilisabb, mint az elöregedett, elhagyott régiók fejlesztése, a munkanélküliek tömegének ellátása, az adóbevételek elvesztése együttesen. Az oktatásban, egészségügyben és ápolási szektorban a jövőben rengeteg embert lehetne foglalkoztatni, és, habár ez sem tartozik a legrentábilisabb ágazatok közé és az ezekben az ágazatokban végzett munka nem mindig biztosít magasabb hozzáadott értéket, mégis egy élhető és fenntartható alternatívát nyújthatna egy teljes foglalkoztatással rendelkező nemzetgazdaság formájában – a mai, szétaprózott struktúrájú és nagy anyagi egyenlőtlenségeket magában hordozó, demoralizált és segélytől függő népcsoportokkal rendelkező országhoz képest. Nem tudunk máról holnapra csupa agysebészről, operaénekesről és úrkutatóból álló társadalmat előállítani, de kötelességünk lenne legalább egy munkanélkülistől és mélyszegénységtől mentes állam, világ kialakítására törekedni, hiszen ehhez a XXI. században már minden adottság, tudás, technológia és szervezeti feltétel megvan.

A fennálló globál-liberális munkaerőpiaci elosztás eredményeképpen ma a fejlett országokban fiatalok tömegei munkanélküliek, miközben a feltörekvő országokban alacsony bérért végzik munkájukat költséghatékonysági szempontból versenyképesebb társaik. Őket követik a képzetesebb, de szintén „kiszervezett” középkorú kollégák, az idősebbek pedig itt is, ott is lemaradtak. A posztmodem munkavállaló globális ideálképe lassan kikörvonalazódik: 18 éves, igénytelen, még nem érettségizett, de már folyékonyan beszél négy nyelven és két másikon középfokon, mobilis és alkalmazkodó, motivált és törekvő, a számítógépkezelést az anyatejjel szívta magába, ugyanakkor magasszintű kommunikációs készséggel is rendelkezik és természetesen örömmel dolgozik hosszú távon éhbérért. Viszont valakinek meg is kellene majd valahol a világon vásárolnia az általa előállított terméket, ezért gond az, hogy a nem éhbérért dolgozó, immáron munkanélkülivé vált emberek már nem konzumálnak. Másrészt viszont valakinek előzőleg csúcsszínvonalú oktatásban is részesítenie kellett a hat nyelven beszélő, kulturált és magasan kvalifikált serdülőkorút, és mindezt lehetőleg egy olyan állam pénzén, mely pedagógusait nem fizeti meg.

Ha továbbra is fennmarad az az alkalmazási szokás, hogy a munkaadók csak a (maximálisan) ötven évnél fiatalabbaknak adnak szívesen munkát, egy-két évtized múlva a demográfiai folyamatoknak köszönhetően a tovább csökkent számú fiatalok mind el tudnak majd helyezkedni (ami a mai viszonyok között elképzelhetetlen scenárió), de a megnövekedett arányú és számú közép- és időskorú munkanélküliek tömegét kell majd közpénzekből eltartani, majd, miután csak csekély mértékben fizetett nyugdíjárulékot, aggkorában szociális segéllyel megmenteni a mélyszegénységtől. A fiatalok persze boldogan elfoglalják majd munkahelyeiket, annak biztos tudatában, hogy bármennyire erőlködnek is, szakmai pályafutásuk rövid lesz és hirtelen módon fejeződik be, nem biztosítva elegendő anyagi háttérrel a hátralévő átlagosan harminc évre, mely az utcán vár rájuk. Felvetődik majd a kérdés, hogy egy előreláthatólag ilyen életpályát befutó ember mennyire szívesen alapít majd családot, illetve hogyan látja el élete hátra lévő idejében iskoláskorú, tanuló gyermekét.

Értékrendszer és választási rendszer, avagy a generációk háborúja

Aki ma, logikus érvektől vezérelve megkérdőjelezi a modern demokrácia azon tulaj-

donságának időszerűségét, miszerint egy mai társadalom politikai irányításához feltétlenül többpártrendszerre van szükség, jogosan teszi ezt. A nyugati és átalakuló társadalmak politikai pártjai már régóta nem képviselnek egyetlen elkülönülő népcsoportot, osztályt vagy réteget sem, de még csak egymástól eltérő látásmóddal vagy eszközrendszerrel sem rendelkeznek. Nincsen olyan párt, aki kizárólagosan egy-egy szeletét képviselné a társadalomnak (például egy ágazatban dolgozókat vagy megyében élőket), ugyanakkor a társadalom egyetlen csoportja sem mondhatja el magáról, hogy őt egy párt képviselné. Ami a pártokat egymástól megkülönbözteti, az kizárólagosan a finanszírozásuk mögött álló (láthatatlan vagy csak sejtethető) eltérő érdekhálózatok rendszere, valamint a felhasznált különböző kommunikációs és marketingstratégiák. Ugyanazon célok vezetnek őket (szavazatfogás érdekeik érvényesítése vagy befolyásuk növelése céljából), ugyanazt ígérik (jólétet), és igen sok energiát fektetnek más pártoktól való megkülönböztetésükbe (termékdifferenciálás). Céljaik elérésére először meg kell határozni a társadalom számukra még elérhető csoportjait, melyeket jó eséllyel meg lehet győzni a pártjukra való szavazásra (piaci rés felfedezése, piacszegmentáció és célcsoportképzés).

Az egymástól – ha mégoly csekély mértékben is – eltérő kulturális hagyományokkal, kommunikációs szokásokkal vagy érdekekkel rendelkező célcsoportok polarizálása azonban társadalmi szempontból káros tevékenység, mert egyrészt csökkenti a társadalom egységességét és összetartó erejét, másrészt felesleges kiadásokat okoz a nemzetgazdaság számára (kampányok, egy-egy kormányváltást követő felerősödő intézményi és szervezeti fluktuáció), harmadrészt instabillá teszi a már meglévő intézményrendszert, melynek hatékony működéséhez és stratégiai munkájához egy-egy legiszlatura-periódusnál jóval hosszabb időszakokra lenne szüksége. A „szakértői” kormányok kialakítása tehát hatékonysági szempontból előnyös lenne.

Megkérdőjelezhető ugyanakkor az is, hogy a XXI. században, a globalizáció és az internet évszázadában jogos-e még az a politológusok által megfogalmazott félelem, hogy egyszerre több politikai erő (párt) létezése nélkül nem létezik az emberek számára megfelelő, különböző számú érdekképviselő. Egyrészt a pártok utólagosan számon kérhető módon saját magukon kívül senkit nem képviselnek, másrészt pedig, ha ezen logika és érvelés mentén haladunk, akkor felvetődik a kérdés, hogy akkor miért nem szervezünk a társadalom legfontosabb vagy legnépesebb csoportjai köré professzionális módon pártokat: például nők, férfiak, gyermekek, családostok, egyedülállók, fiatalok, idősek, közalkalmazottak, vállalkozók, sportolók, fogyatékosok, hogy csak néhány olyan csoportot említsünk, akik valóban közös érdekkörrel rendelkeznek, persze átfedésekkel. Korszerű statisztikai módszerekkel könnyedén lehetne egy társadalom szavazati joggal bíró tagjainak tömegéből homogén és elégséges számú sokaságokat alkotni.

Feltételezhetjük, hogy a jövőben az időskorúak és nyugdíjasok szavazati joggal és azonos érdekekkel (megfelelő szintű nyugdíjra való jogosultság) rendelkező társadalmi rétege, amelynek létszáma már most is jelentős és igen nagy mértékben növekszik, igen nagy beleszólással bír majd a különböző, Európa Parlamenti, önkormányzati és országos választásoknál. Feltételezhető, hogy, amennyiben a többpárti demokrácia továbbra is fennmarad, a legtöbb politikai formáció a többség (a nyugdíjas korúak) érdekeit fogja kiszolgálni, továbbá a piaci részt kihasználva alakulnak majd a kisebbség, a fiatalabb korosztály törekvéseit kifejezésre juttató pártok is. Ezáltal meg fog változni az érett demokráciák politikai tájképe, és diffúz, meghatározhatatlan érdekcsoportok polarizáltsága helyett generációk háborújáról beszélhetünk majd.

Ahhoz, hogy ezt elkerüljük, nemcsak egy gyökeresen új érdekképviselői rendszerre lenne szükség, hanem egy, az egész társadalmat átfogó, az egyének minden életszakaszán átívelő, egymással dinamikus összhangban lévő alrendszerekből álló, igazságos és

méltányos, fenntartható gazdaságpolitikai és társadalombiztosítási rendszer kialakítására is.

Irodalomjegyzék:

- Botos Katalin szerk.: Idősödés és globalizáció, Nemzetközi pénzügyi egyensúlytalanság, Tarsoly Kiadó, Budapest, 2009
- Jean Ziegler: A szégyen birodalma, Kairosz Kiadó, 2009
- http://www.focus.de/politik/deutschland/pflegenotstand-alt-arm-abgehaengt_aid_213373.html

ISBN 978-963-08-3172-7

ISSN 1216-18-61

Felelős kiadó a szerző

Felelős szerkesztő dr. Galántai Zoltán

2012 Vasas-Köz Kft. nyomda

Felelős vezető Badó Géza

Terjeszti a Könyvtárellátó Közhasznú Társaság
